

III. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

A. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ – Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

α. Το θεωρητικό πλαίσιο μιας ιδιάζουσας πολιτικής πρακτικής

Όταν ιδρύθηκε το ΠΑΣΟΚ, στις 3 Σεπτεμβρίου του 1974, ήταν κάτι το πραγματικά νέο στην ελληνική αλλά και σπάνια περίπτωση στην παγκόσμια πολιτική σκηνή. Γι' αυτό υπήρχαν και δυσκολίες κατάταξής του σε κάποια συγκεκριμένη κομματική-πολιτική παράδοση. Το ΠΑΣΟΚ δηλαδή, δεν ήταν ένα σοσιαλιστικό-σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δυτικού τύπου, αφού κατηγορούσε τη σοσιαλδημοκρατία και τη Σοσιαλιστική Διεθνή ότι είναι “καπιταλισμός με ευγενικό προσωπείο”, ότι προωθεί τη συνεργασία και όχι την πάλη των τάξεων και ότι είναι (συγκεκριμένα για το SPD) το προωθημένο φυλάκιο του αμερικανικού ιμπεριαλισμού και των πολυεθνικών μονοπωλίων.¹⁸⁹

Δεν ήταν επίσης ένα ευρωκομμουνιστικό κόμμα, αφού “ο ευρωκομμουνισμός και ο ιστορικός συμβιβασμός αποτελεί μια καθαρά αμυντική στρατηγική επιλογή [...] βρίσκεται σε αντίφαση με τους νόμους κίνησης του σύγχρονου μονοπωλιακού καπιταλισμού [...] και δεν στηρίζεται σε μαρξιστική ανάλυση”.¹⁹⁰

189. Α. Παπανδρέου, *Για μία σοσιαλιστική κοινωνία. Κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση, αποκέντρωση, τοπική αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμός*, Αιχμή, Αθήνα ⁴1982.

190. Α. Παπανδρέου, “Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα” στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 9.

Και φυσικά δεν ήταν κόμμα αντίστοιχο με τα ορθόδοξα κομμουνιστικά, αφού καταδίκασε τη σοβιετική εμπειρία ως “μια εμπειρία απολιθωμένου γραφειοκρατικού προγραμματισμού που συνδυάζεται με στέρεα κατεστημένα”.¹⁹¹

Παρ’ όλη τη σπουδαιότητα της προσωπικότητας του Ανδρέα Παπανδρέου, δεν συμφωνώ με το χαρακτηρισμό του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κόμματος: και η πολιτική του φιλοσοφία και η οργανωτική του δομή (ισχυρή και σύγχρονη) αποκλείουν αυτή την κατάταξη.

Επιπλέον, δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το ΠΑΣΟΚ αστικό κόμμα (κατηγορία που του προσάπτεται από την Ακροαριστερά), διότι ρητά είχε δηλώσει ότι ήταν μαρξιστικό κόμμα: “Εάν με τη λέξη μαρξιστής εννοούμε τη μέθοδο ανάλυσης την ιστορική, που κληρονομήσαμε από τον Μαρξ, που μιλάει για αγώνες των τάξεων, για δομή εξουσίας, για την εξελικτική διαλεκτική, αν αυτό εννοούμε, είμαστε υποχρεωμένοι ως σοσιαλιστικό κίνημα να πούμε ΝΑΙ. Και είναι γι’ αυτό απόλυτη η αντίθεσή μας προς την αισιόδοξη φιλελεύθερη σκέψη, π.χ. ότι το κράτος αποτελεί πάντοτε μια ουδέτερη οντότητα, η οποία εξυπηρετεί εξίσου όλους τους πολίτες. Όποιος πιστεύει αυτό, νομίζω ότι πρέπει να βγει από την πολιτική, όχι μόνο από το σοσιαλιστικό κίνημα”.¹⁹²

Έτσι, λοιπόν, η πολιτική του φιλοσοφία προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον. Βεβαίως, για την περιγραφή της πολιτικής του φιλοσοφίας δεν αρκεί μόνο η ρητή αλλά και η σιωπηρή και συμβολική έκφραση των

191. Α. Παπανδρέου, *Για μια σοσιαλιστική κοινωνία. Κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση, αποκέντρωση, τοπική αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμός, Αιχμή*, Αθήνα 1982, σ. 63.

192. Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 37.

θέσεών του.¹⁹³ Γι' αυτό και ορισμένες φορές εξαρτάται από τον εκάστοτε αναλυτή ποιες θέσεις του ΠΑΣΟΚ θα θεωρήσει σημαντικές, σε συνδυασμό πάντα και με την πολιτική του πράξη.

Εφόσον το ΠΑΣΟΚ δεν έμοιαζε με τους καθιερωμένους κομματικούς σχηματισμούς, η πολιτική του φιλοσοφία δεν χωρούσε σε γνωστά καλούπια. Όσον αφορά το κομβικό πρόβλημα της πολιτικής, το κράτος, κατηγορούσε λίγο πολύ τους σοσιαλδημοκράτες και τους ευρωκομμουνιστές ότι έβλεπαν το καπιταλιστικό κράτος ως ουδέτερο και τους κομμουνιστές για την εμμονή τους στη “δικτατορία του προλεταριάτου”, αλλά δεν είχε κάποια συγκροτημένη θεωρία για το κράτος. Οι ευρωκομμουνιστές είχαν κάποια θεωρία, οι κομμουνιστές το ίδιο (η θεωρία του ΚΜΚ), οι φιλελεύθεροι και οι σοσιαλδημοκράτες είχαν επίσης και θεωρία και πλούσια πράξη.

Το ΠΑΣΟΚ μίλησε βεβαίως για τη θεωρία μητρόπολης–περιφέρειας και μάλιστα τη θεώρησε ως πολύ σημαντικό θεμέλιο λίθο των πολιτικών του τοποθετήσεων. Έχει ήδη ασκηθεί παραπάνω κριτική στις κύριες συνιστώσες αυτής της θεωρίας και στην προσπάθεια ένταξης της ελληνικής περίπτωσης σε αυτό το σχήμα, οπότε δεν χρειάζεται να γίνει λόγος εδώ και για τις πιο ιδιαίτερες αναλύσεις του ΠΑΣΟΚ, που θεωρούσαν την Ελλάδα μια εξαρτημένη, υπανάπτυκτη χώρα της περιφέρειας του καπιταλισμού, όπου μάλιστα ο καπιταλισμός δεν είναι κυρίαρχος στο εσωτερικό της και όπου έφτανε να απαλλαγεί το κράτος από την ξένη εξάρτηση και να δοθεί σε ελληνικά χέρια για να προχωρήσει η “αυτοδύναμη ανάπτυξη” και ο σοσιαλισμός. Όταν το ΠΑΣΟΚ ανέβηκε στην εξουσία, ανέλαβε δηλαδή να προωθήσει τα “εθνικά συμφέροντα”,

193. Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990, σ. 129.

μπόρεσε να ξεχωρίσει καλύτερα τον μύθο (η Ελλάδα υπανάπτυκτη και εξαρτημένη χώρα) από την πραγματικότητα (η Ελλάδα αναπτυγμένη και ανεξάρτητη καπιταλιστική χώρα, η οποία πραγματικά, όπως έλεγε ο Κ. Καραμανλής, “ανήκε στη Δύση”, δηλαδή, τα συμφέροντα όχι μόνο του κεφαλαίου, αλλά και ευρύτατων άλλων κοινωνικών στρωμάτων ήταν εκεί προσανατολισμένα και δεν επιθυμούσαν καμία ρήξη με αυτήν), γι’ αυτό και έκτοτε εγκατέλειψε αυτή τη θεωρία, αλλά και πιο συγκεκριμένες πολιτικές του θέσεις και πρακτικές που βασίζονταν σ’ αυτήν (π.χ. η μεταβολή της αντιΕΟΚικής του τοποθέτησης).

Όμως, στη χρησιμοποίηση της θεωρίας της εξάρτησης από το ΠΑΣΟΚ, δεν έχει τόσο σημασία η “επιστημονική” εγκυρότητα της θεωρίας αυτής, όσο τα πολιτικά αποτελέσματα της χρησιμοποίησής της. Δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, κάποια μηχανιστική μεταφορά αυτής της θεωρίας στην πραγματικότητα η οποία έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην πολιτική πράξη του ΠΑΣΟΚ, αλλά το γεγονός ότι η θεωρία αυτή χρησιμοποιήθηκε ως απόρροια της πολιτικής και ιδεολογικής πρακτικής, και συγκεκριμένα λειτούργησε ως μία θεωρητική νομιμοποίηση των αντιμπεριαλιστικών διαθέσεων του ελληνικού λαού, σε μια εποχή (δεκαετία του 1970) που ο αντιμπεριαλισμός ήταν το ηγεμονεύον στοιχείο της ιδεολογίας του λαϊκού μπλοκ στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς.

Συγκεκριμένα, η προσπάθεια, με βίαια μέσα, του κυρίαρχου μπλοκ να ιδιοποιηθεί ολοκληρωτικά το ιδεολογικό στοιχείο του εθνισμού καθ’ όλη τη διάρκεια του μετεμφυλιακού κράτους —με το διαχωρισμό των δεξιών και αριστερών πολιτών σε “εθνικόφρονες” και “εαμοβούλγαρους” αντίστοιχα— κατέληξε σε παταγώδη χρεοκοπία με την τραγωδία της Κύπρου, τέτοια, ώστε το στοιχείο του εθνισμού, συνδυαζόμενο, λόγω των

γεγονότων, με τον αντιαμερικανισμό-αντιιμπεριαλισμό, να κυριαρχήσει πλέον απόλυτα στην ιδεολογία του αριστερού λαϊκού μπλοκ.

Επιπλέον, σε παγκόσμιο επίπεδο, στη χρονική περίοδο που μας αφορά εδώ και που σημαδεύεται από τον πόλεμο στο Βιετνάμ, ο αντιιμπεριαλισμός-αντιαμερικανισμός και οι εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες στον Τρίτο Κόσμο (που ήταν η καινούργια πηγή έμπνευσης των επιφανών μαρξιστών διανοουμένων, αφού παράλληλα υπήρξε μια άμβλυνση στις ταξικές αντιθέσεις του μητροπολιτικού κέντρου οφειλόμενη στη σοσιαλδημοκρατική στρατηγική του ιστορικού συμβιβασμού ή ακόμα στο πλαίσιο ενός “κορπορατιστικού” κοινωνικού συμβολαίου και οργάνωσης της κοινωνίας που αναδιένεμε τον πλούτο και την ισχύ προς όφελος της εργατικής τάξης) βρίσκονται σε έξαρση. Δεν είναι τυχαίο ότι ηγεμονική θέση στο χώρο της Αριστεράς κατείχαν οι θεωρητικοί της “εξάρτησης” (Amin, Frank, Wallerstein, κτλ.) που μίλησαν λιγότερο για ταξικές και περισσότερο για περιφερειακές και εθνικές αντιθέσεις, στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλισμού-ιμπεριαλισμού.

Δεν είναι παράξενο, επομένως, που το ΠΑΣΟΚ υιοθέτησε τις θεωρίες της εξάρτησης, εφόσον και στο θεωρητικό πεδίο και στο πεδίο της πράξης, παγκοσμίως αλλά και στην Ελλάδα, αλλά και λόγω προσωπικής θεωρητικής επιλογής του καθηγητή Ανδρέα Παπανδρέου και άλλων στελεχών του ΠΑΣΟΚ σε μια προσπάθεια να αποστασιοποιηθούν από τα θεωρητικά σχήματα της παραδοσιακής Αριστεράς, υπήρξε πρόσφορο έδαφος.

Έγινε λόγος για την πρωτοκαθεδρία των άμεσα πολιτικών προβληματισμών του ΠΑΣΟΚ και τη συνακόλουθη διαμόρφωση-υιοθέτηση μιας θεωρίας που να καταλαμβάνει θέση νομιμοποιητική για

την πολιτική πράξη του. Πρόκειται για γεγονός που ισχύει για όλα τα κόμματα και τις πολιτικές-θεωρητικές θέσεις τους: Οι πολιτικοί σχηματισμοί ενδιαφέρονται πρωτίστως για την ηγεμονία-εξουσία, ασχέτως αν επιδιώκουν να προσδώσουν επιστημονικό κύρος στις πολιτικές τους θέσεις (ιδιαίτερα τα κομμουνιστικά κόμματα). Υπάρχουν αντιφάσεις μεταξύ πολιτικής (τέχνης) και επιστήμης, οι οποίες θα πρέπει να ερευνώνται, όπως υπάρχουν αντιφάσεις στο θεωρητικό πεδίο, όταν επιχειρείται η τεχνητή μείξη δύο διαφορετικών αναλυτικών αξόνων ώστε ο ένας να αναγάγεται στον άλλο. Μπορεί όμως να ισχυριστεί κανείς ότι, μακροπρόθεσμα, μία θέση μπορεί να αποβεί ηγεμονική μόνον όταν είναι λογική, δηλαδή, ο υποκειμενικός παράγοντας των ηγεμονικών στρατηγικών πρέπει να συνδυάζεται με τον αντικειμενικό της οικονομίας και της επιστήμης. Ο αγώνας για ηγεμονία ποτέ δεν μπορεί να γίνει επιτυχημένα στο επίπεδο της πολιτικής προπαγάνδας και μόνον, διότι έτσι δεν υπάρχει συνάρθρωση όσο μια *ad hoc* συνένωση διαφόρων επιχειρημάτων με λογικές αντιφάσεις, αλλά στο επίπεδο της επιστημονικής συνάρθρωσης, όπου οι προτάσεις δεν αντιφάσκουν, είναι λογικές-επιστημονικές. Αυτό σημαίνει ότι στην πάλη των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων για ηγεμονία, δηλαδή για τη συνάρθρωση διαφόρων ιδεολογικών στοιχείων σε έναν ηγεμονικό λόγο, θα πρέπει αυτά τα ιδεολογικά στοιχεία να αποφορτίζονται από τη σημασιολογία που έχουν στο λόγο του αντίπαλου υποκειμένου και να σημασιολογούνται έτσι, ώστε να εξυπηρετούν καλύτερα τα “αντικειμενικά” συμφέροντα του άλλου υποκειμένου. Εάν δεν αποφορτιστούν, δυσκολεύουν την πολιτική και “επιστημονική” εργασία του τελευταίου υποκειμένου, διότι ο λόγος του θα κινείται στο πεδίο που ο αντίπαλος έχει πλεονεκτικότερη θέση.

Κάποια παραδείγματα μείξης πολιτικής και επιστήμης είναι διαφωτιστικά:

Η αντιιμπεριαλιστική θέση του ΠΑΣΟΚ και της άλλης Αριστεράς είναι σωστή, όταν λαμβάνει μια αντικαπιταλιστική χροιά, αφού, εάν κάποιος αντιτίθεται στον καπιταλισμό, είναι φυσικό να είναι αντίθετος στην “πρωτοπορία του”, είναι όμως λάθος όταν επιχειρεί να αντιταχθεί στον (οικονομικό) ιμπεριαλισμό με βάση “αναπτυξιακά” επιχειρήματα. Η θέση δηλαδή του ΠΑΣΟΚ και της ελληνικής Αριστεράς, ότι ο ιμπεριαλισμός και το ξένο κεφάλαιο εμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, καταρρίπτεται επιστημονικά και στο αφηρημένο-θεωρητικό επίπεδο (διότι δεν είναι δυνατόν η ανάπτυξη του καπιταλισμού, μέσω του ιμπεριαλισμού, να οδηγεί στην υπανάπτυξη) και στο συγκεκριμένο-εμπειρικό (τα στοιχεία για την ανάπτυξη της Ελλάδας και με τη συνδρομή του ξένου κεφαλαίου).

Επίσης, όταν τα εργατικά συνδικάτα αντιτίθενται στην πολιτική ιδιωτικοποίησης της κυβέρνησης της ΝΔ στην αρχή της δεκαετίας του '90, η επιχειρηματολογία τους στρέφεται σε θέματα όπως του “ξεπουλήματος” του εθνικού πλούτου στο ξένο κεφάλαιο, της ανάγκης παραμονής προβληματικών επιχειρήσεων στον κρατικό τομέα, ώστε να υπάρξει μία “εθνική αναπτυξιακή στρατηγική”, κτλ. Προσπαθούν δηλαδή, και δικαιολογημένα από την πλευρά τους, να απευθυνθούν σε όλη την κοινωνία, ενώ στην ουσία είναι η εργατική τάξη εκείνη που αντιτίθεται στην ιδιωτικοποίηση και υπερασπίζει το δημόσιο χαρακτήρα των επιχειρήσεων για να προστατέψει τη θέση της, η οποία μπορεί να μην είναι κυρίαρχη, αλλά είναι ενισχυμένη στο δημόσιο τομέα, ενώ απειλείται με υποβάθμιση και ανεργία στον ιδιωτικό.

Παρομοίως, η ιστορική τάση του σοβιετικού μαρξισμού να αντιπαρατεθεί στον καπιταλισμό με βάση ποιο σύστημα είναι πιο παραγωγικό, εφόσον λειτούργησε με όρους του αντιπάλου (ο μεγαλύτερος ύμνος στην επαναστατική παραγωγικότητα του καπιταλισμού έχει γραφτεί από τον ίδιο τον Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*), ήταν φυσικό να ηττηθεί.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ανάπτυξη συγκινεί, και δικαίως, τον κόσμο περισσότερο από ό,τι ένας σοσιαλισμός, που δεν έρχεται να κοινωνικοποιήσει τον πλούτο αλλά τη φτώχεια. Μολονότι είναι προτιμότερο ένα καλό επίπεδο ζωής από τη φτώχεια, το παράδοξο είναι ότι, μιλώντας θεωρητικά-μαρξιστικά, το κεφάλαιο εκμεταλλεύεται τον “πλούσιο” εργάτη του καπιταλιστικού κέντρου περισσότερο από τον φτωχό αγρότη του Τρίτου Κόσμου. Εφόσον δηλαδή, στην καρδιά του μαρξισμού βρίσκεται η θέση ότι όσο περισσότερο παραγωγικός είναι ο εργάτης, τόσο περισσότερη υπεραξία καρπώνεται ο καπιταλιστής και άρα τόσο μεγαλύτερη γίνεται η καπιταλιστική εκμετάλλευση, μια “καθαρή” μαρξιστική θέση θα έπρεπε να μιλάει μόνο για ανατροπή του καπιταλισμού και επιβολή σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αυτό είναι δύσκολο να ειπωθεί ξεκάθαρα, πολιτικά αλλά και θεωρητικά, δεδομένου ότι μια ολοκληρωμένη άποψη για την κοινωνία, αλλά και την επιστήμη περιλαμβάνει και άλλα πράγματα εκτός από τις σχέσεις παραγωγής, π.χ. την ανάπτυξη αυτή καθαυτή, που, ενώ αναγνωρίστηκε ως ένα σημαντικό πρόβλημα από τον μαρξισμό, επιχειρήθηκε η αναγωγή του στη μαρξιστική μεθοδολογία με τέτοιο τρόπο που το πρόβλημα να ξεπερνιέται χωρίς να λύνεται, με την ταύτιση ανάπτυξης=σοσιαλισμού και παρακμής=καπιταλισμού. Αποδείχτηκε όμως στο τέλος του 20ού αιώνα, με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο, ότι τα θέματα ανάπτυξης και

παραγωγικότητας τα χειρίζονται καλύτερα άλλες κοινωνικές δυνάμεις και άλλες θεωρίες, ενώ θέματα που αφορούν την κοινωνική κριτική ορισμένων παραμέτρων της ανάπτυξης ή και του συνολικού αυτού αναπτυξιακού μοντέλου είναι εκείνα που αρμόζουν περισσότερο στους πολιτικούς αγώνες της εργατικής τάξης, στην Αριστερά και στο μαρξισμό.

Θα πρέπει λοιπόν, σύμφωνα με τις θεωρητικές-μεθοδολογικές αρχές που υποστηρίζονται στην παρούσα εργασία, η Αριστερά να αποφορτίζει την έννοια της ανάπτυξης από τη σημασία που έχει στον κυρίαρχο-αστικό λόγο και να της προσδίδει μια άλλη χροιά που θα προβάλλει θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, αν όχι εργατικής εξουσίας, κάποιου αυξημένου κοινωνικού ελέγχου της καπιταλιστικής παραγωγής, φραγμών στην εμπορευματοποίηση ορισμένων σχέσεων και λειτουργιών που έτσι υποβαθμίζονται, και φυσικά, θα έχει και αντιαναπτυξιακές-οικολογικές αιχμές.

Επιστρέφοντας στο ΠΑΣΟΚ, η υιοθέτηση της θεωρίας της εξάρτησης από το ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι είχε κάποια διακριτά αποτελέσματα στην πολιτική πρακτική του. Μπορεί να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι αυτή η θεωρία βοήθησε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε εθνικά ζητήματα και μικρότερη σε θέματα δημοκρατίας-σοσιαλισμού. Όμως η ουσία είναι ότι τέτοιες αφηρημένες θεωρίες δεν μπορούσαν να παίξουν καθοδηγητικό ρόλο, παρά μόνο βοηθητικό —και στο επίπεδο, όπως προαναφέρθηκε, της θεωρητικής νομιμοποίησης μιας ηγεμονικής ιδεολογίας, του αντιμπεριαλισμού και εθνισμού— σε ένα κόμμα που στόχευε στην εξουσία και όφειλε να έχει πιο συγκεκριμένες θέσεις που να εκφράζουν τα πραγματικά προβλήματα των κοινωνικών δυνάμεων που αυτό εκπροσωπούσε. Πράγματι, σημασία έχουν οι θέσεις

του ΠΑΣΟΚ για τα πιο πρακτικά και ουσιώδη θέματα που αφορούν τους θεσμούς του κράτους και την κοινωνία (για τον εκδημοκρατισμό των θεσμών, την τοπική αυτοδιοίκηση, το κοινοβούλιο, το “κοινωνικό κράτος”, το συνδικαλισμό, τις κοινωνικοποιήσεις). Για αυτές του τις θέσεις κρίνεται το ΠΑΣΟΚ και κάθε κόμμα και από την εξέταση αυτών των θέσεων θα μπορέσει να γίνει κατανοητός ο χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ, αν δηλαδή νομιμοποιούνταν το ΠΑΣΟΚ να αποκαλείται σοσιαλιστικό κόμμα (κίνημα), το οποίο σημαίνει ότι στόχευε σε ριζικές αλλαγές στη δομή του ελληνικού καπιταλιστικού κράτους και κοινωνίας.

Στη συνέχεια θα γίνει λόγος για τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ που αφορούν κυρίως τους θεσμούς του κράτους, όπως αυτές διατυπώθηκαν σε ένα πολύ σημαντικό κείμενο, το “Συμβόλαιο με το λαό” του 1981. Θα μπορούσαν βεβαίως να ανιχνευθούν κάποιες διαφορές ανάμεσα σε αυτό το κείμενο και σε παλαιότερες, περισσότερο ριζοσπαστικές, τοποθετήσεις του ΠΑΣΟΚ, πράγμα που συνήθως παρατηρείται στα κόμματα όταν βρίσκονται προ των πυλών της εξουσίας. Παρ’ όλα αυτά, όπως παρούσιάζεται παρακάτω, το κυρίαρχο στοιχείο δεν είναι η αλλαγή προς το συντηρητικότερο των θέσεων του ΠΑΣΟΚ, αλλά η σταθερότητα τους, όπως διατυπώνονταν πλέον σε ένα συγκροτημένο και ολοκληρωμένο, κατά την άποψή μου, αριστερού-σοσιαλιστικού τύπου, πρόγραμμα.

β. Ο εκδημοκρατισμός του κράτους

Κατά το ΠΑΣΟΚ το 1981, τρία ήταν τα βάθρα της δημοκρατίας: το κοινοβούλιο, η τοπική αυτοδιοίκηση (Τ.Α.) και ο συνδικαλισμός. Στόχος λοιπόν ήταν να αναβαθμισθούν οι λειτουργίες του κοινοβουλίου, να

διευρυνθούν οι πολιτικές ελευθερίες, η πολυφωνία, ο πολυκομματισμός και να γίνει το εκλογικό σύστημα δικαιότερο (με την καθιέρωση της απλής αναλογικής). Στο θέμα της αποκέντρωσης και τοπικής αυτοδιοίκησης, θα επιδιωκόταν η μεταφορά εξουσίας και αρμοδιοτήτων από το κέντρο στην περιφέρεια με στόχο την εξασφάλιση διοικητικής αυτοτέλειας και οικονομικής αυτοδυναμίας στους δήμους, κοινότητες, επαρχίες και περιφέρειες. Ο συνδικαλισμός και το μαζικό κίνημα βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή της μάχης για την Αλλαγή, θα προστατεύονταν από οποιοδήποτε αντεργατικό πλαίσιο (όπως, π.χ., ο ν.330) και θα προωθούνταν “η γνήσια κατοχύρωση της ελεύθερης δράσης και ανάπτυξης ενός ταξικού, πολιτικοποιημένου συνδικαλιστικού κινήματος, χωρίς εξαρτήσεις και κηδεμονία από το κράτος, την εργοδοσία και τα κόμματα”.¹⁹⁴

Για το δίκαιο, πέραν της προτεινόμενης αναμόρφωσης της νομοθεσίας, ώστε να καταστεί “οχυρό της Δημοκρατίας”, κάποιοι άμεσοι στόχοι ήταν η κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων στο Οικογενειακό Δίκαιο, η κατάργηση της θανατικής ποινής και η προστασία από βασανιστήρια στο Ποινικό Δίκαιο, τροποποιήσεις στη Δικονομία “που θα εξασφαλίζουν σε συλλογικά όργανα τη δυνατότητα προσφυγής για προάσπιση κοινωνικών συμφερόντων (π.χ. περιβάλλον, πολεοδομία)”,¹⁹⁵ η εξυγίανση του σωφρονιστικού συστήματος και η κατοχύρωση ανθρώπινων συνθηκών ζωής στους φυλακισμένους.

Επίσης, στο θέμα των ανθρώπινων και πολιτικών ελευθεριών, θα εκκαθαριζόταν η νομοθεσία από τις αντισυνταγματικές εκείνες διατάξεις που περιορίζουν την ελευθερία έκφρασης γνώμης, τις συνδικαλιστικές

194. ΠΑΣΟΚ, *Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής / Συμβόλαιο με το Λαό*, 1981, σ. 107.

195. ΠΑΣΟΚ, *ό.π.*, σ. 42.

ελευθερίες, την ελευθερία του τύπου, θα καταστρέφονταν οι φάκελοι, θα αναγνωριζόταν η Εθνική Αντίσταση και οι πολιτικοί πρόσφυγες θα επέστρεφαν ελεύθερα και θα ενισχύονταν κοινωνικά και οικονομικά, θα αιρόταν γενικά κάθε διάκριση σχετική με το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία, κτλ.

Στόχος ακόμη ήταν ο εκδημοκρατισμός των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, με τη συμμετοχή στη διοίκησή τους εκπροσώπων των πολιτικών κομμάτων και άλλων φορέων, όπως της Τ. Α., πολιτιστικών, συνδικαλιστικών και συνεταιριστικών οργανώσεων, η κατάργηση της ΥΕΝΕΔ και ο περιορισμός κατά πολύ των διαφημίσεων ιδιωτικών εταιρειών.

Για τον θεσμό του στρατού, αλλά και των Σωμάτων Ασφαλείας, “η συμφιλίωση λαού και στρατού” ήταν το κύριο μέλημα, με έμφαση στην “καλύτερη και δημοκρατική εκπαίδευση των στελεχών”, στην αναμόρφωση των προγραμμάτων των σχολών και στην εισαγωγή νέων μαθημάτων.

Για την παιδεία —”το θεμέλιο της Αλλαγής”— σειρά μέτρων πρότεινε μια πιο δημοκρατική και σύγχρονη παιδεία, όπως την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, νέα βιβλία και μεθόδους διδασκαλίας και αξιολόγησης των μαθητών, κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων με ενίσχυση του δημόσιου και δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης.

Για τη δημόσια διοίκηση, μάχη θα δινόταν για το χτύπημα του υπέρμετρου συγκεντρωτισμού του κρατικού μηχανισμού και της γραφειοκρατίας.

Τέλος, “εφαρμόζεται αυστηρά και ανυποχώρητα η δημοκρατική αρχή του διαχωρισμού του κράτους από το κόμμα που κυβερνά και από κάθε κόμμα”,¹⁹⁶ καθώς επίσης και ο διαχωρισμός κράτους και εκκλησίας.

γ. Η σοσιαλιστική Αλλαγή

Όσον αφορά το κοινωνικό-οικονομικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, αυτό ξεκινούσε από κεϋνσιανές και σοσιαλδημοκρατικές ρυθμίσεις στο χώρο του “κοινωνικού κράτους” και τελείωνε με ένα φιλόδοξο πρόγραμμα κοινωνικοποιήσεων και αυτοδιαχείρισης.

Έτσι, “μόνιμη στρατηγική επιδίωξη είναι η μεγαλύτερη συμμετοχή των εργαζομένων στο εθνικό εισόδημα και η ενίσχυση των χαμηλόμισθων και των ασθενέστερων λαϊκών τάξεων”.¹⁹⁷ Η εφαρμογή της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής (ΑΤΑ) για την προστασία του εισοδήματος των εργαζομένων και συνταξιούχων από τον πληθωρισμό, “η αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος για να αναστρέψει υπέρ των εργαζομένων την αναδιανεμητική του λειτουργία”, η πλήρης απασχόληση και η βελτίωση των συνθηκών εργασίας (με, εκτός των άλλων, μείωση των ωρών εργασίας και αύξηση του χρόνου αδειάς), ήταν κάποιοι εξαγγελθέντες στόχοι.

Στον σημαντικό τομέα της υγείας, εξαγγέλθηκε η πραγματοποίηση του “Εθνικού Φορέα Υγείας”, ενός δηλαδή κοινωνικοποιημένου και αποκεντρωμένου συστήματος υγείας, “όπου η υγεία δεν θα υπακούει στο νόμο του κέρδους”. Εξαγγέλθηκε επίσης η κρατικοποίηση

196. ΠΑΣΟΚ, *ό.π.*, σ. 18.

197. ΠΑΣΟΚ, *ό.π.*, σ. 79.

(“κοινωνικοποίηση”) της φαρμακοβιομηχανίας. Για την κοινωνική ασφάλιση άμεσος στόχος θα ήταν να μη μείνει κανένας Έλληνας πολίτης ανασφάλιστος, ούτε και να παίρνει “συντάξεις πείνας”. Επίσης, διάφορα μέτρα θα προστάτευαν τις αδύνατες κατηγορίες του πληθυσμού (γυναίκες-μητέρες, ηλικιωμένοι-συνταξιούχοι, ανάπηροι, πολύτεκνοι, ανθυγιεινά και εποχιακά επαγγέλματα).

Για τα θέματα κατοικίας και περιβάλλοντος, εξαγγέλθηκαν μέτρα που είχαν στόχο “να έχει κάθε ελληνική οικογένεια δική της κατοικία σύμφωνα με τις ανάγκες της”, να εφαρμοστεί ένα νέο πολεοδομικό πλαίσιο που απέβλεπε στο σχεδιασμό της πόλης, στην αποκέντρωση, στην προστασία του περιβάλλοντος και των παραδοσιακών οικισμών, στην αντισεισμική προστασία και σε ειδικά προγράμματα κατοικίας και να δημιουργηθούν κίνητρα για την απόκτηση στέγης για ναυτικούς και μετανάστες. Στόχος επίσης ήταν η “αντιμετώπιση της σημερινής κρίσης του περιβάλλοντος”, με τη χωροθέτηση νέων μονάδων με περιβαλλοντικά κριτήρια, αποφυγή κατασπατάλησης φυσικών πόρων και ενέργειας, μέτρα για το νέφος, ανάπτυξη οικολογικής συνείδησης, μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στην Τ.Α.

Στο κρίσιμο σημείο της οικονομικής δομής και των σχέσεων παραγωγής, το ΠΑΣΟΚ, για την εφαρμογή της στρατηγικής του για αυτοδύναμη, αντιεξαρτησιακή και σοσιαλιστική ανάπτυξη, θα προχωρούσε σε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα κοινωνικοποιήσεων, που θα περιελάμβανε: “το πιστωτικό σύστημα και οι ασφαλιστικές εταιρίες, η ενέργεια και οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, οι μαζικές μεταφορές και συγκοινωνίες, το μεγάλο εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο, οι μεγάλες επιχειρήσεις εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου, τα μεγάλα ναυπηγεία, οι βιομηχανίες χάλυβος, τσιμέντων και λιπασμάτων, η

φαρμακοβιομηχανία, καθώς και όσες μονάδες αφορούν άμεσα στην εθνική άμυνα”.¹⁹⁸

Για την έννοια της “κοινωνικοποίησης”, ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ, έλεγαν: “Η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας από τον ιδιώτη στο κράτος δεν αλλάζει ουσιαστικά τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Η εξαρτημένη εργασία [...] παραμένει. Η αλλαγή ιδιοκτησίας δεν κατοχυρώνει καν τον αναπροσανατολισμό της παραγωγής για την ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών. Το κράτος σε ένα καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι μηχανισμός εξισορρόπησης των συμφερόντων των διαφόρων τάξεων και στρωμάτων, αλλά ο εκφραστής των συμφερόντων της άρχουσας τάξης [...] Το ΠΑΣΟΚ πρεσβεύει την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Οι εργαζόμενοι μαζί με τους κοινωνικούς φορείς [...] διαχειρίζονται τις κοινωνικοποιημένες μονάδες παραγωγής. Με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό το κράτος παύει να είναι ο εκφραστής των συμφερόντων του ξένου και ντόπιου μονοπωλιακού κεφαλαίου”.¹⁹⁹

Επίσης: “Το ΠΑΣΟΚ πρεσβεύει την αυτοδιαχείριση των μέσων παραγωγής από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Συμμετοχή των εργαζομένων μόνο στη διοίκηση των επιχειρήσεων δεν αλλάζει ουσιαστικά τη σημερινή μορφή τόσο της επιχείρησης όσο και του συστήματος γενικότερα [...] Η αυτοδιαχείριση από τους εργαζόμενους εγγυάται την κατάργηση της σχέσης εργοδότη-εργάτη, την κατάργηση της αμοιβής του εργάτη με μισθό ή ημερομίσθιο και τη συμμετοχή του τόσο στα καθαρά έσοδα της επιχείρησης όσο και στη διαμόρφωση της στρατηγικής της [...] Ταυτόχρονα όμως για να αποφευχθεί ο κίνδυνος οι εργαζόμενοι που αυτοδιαχειρίζονται την επιχείρηση να συμπεριφερθούν

198. ΠΑΣΟΚ, *ό.π.*, σ. 105-106.

199. Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 29. Βλ. και ΠΑΣΟΚ, *ό.π.*, σ. 106.

ως “συλλογικοί καπιταλιστές” —που μπορεί να οδηγήσει τόσο στην ανεργία όσο και στη ρύπανση του περιβάλλοντος κτλ.— είναι απαραίτητη η συμμετοχή του κοινωνικού φορέα στη διαχείριση της επιχείρησης”.²⁰⁰

Τέλος, αλλά πολύ σημαντικό: “Το κατευθυντήριο και ρυθμιστικό όργανο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ είναι ‘ο δημοκρατικός προγραμματισμός’, δηλαδή, η ενεργός λαϊκή συμμετοχή και ο έλεγχος σε όλα τα επίπεδα, στάδια και διαδικασίες αυτού του προγραμματισμού”.²⁰¹

Αυτό, συνοπτικά, ήταν το “κοινωνικό συμβόλαιο” του ΠΑΣΟΚ με το λαό, την περίοδο που το ΠΑΣΟΚ έπαιρνε την εξουσία. Από τα παραπάνω, προκύπτει, πιστεύω, ότι το ΠΑΣΟΚ δεν εξέφρασε τίποτε λιγότερο και τίποτε περισσότερο από τις προσδοκίες του λαϊκού μπλοκ την εποχή εκείνη και μάλιστα με τρόπο ριζοσπαστικό, αριστερό και σοσιαλιστικό. Ο λόγος του ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να συναρθρώσει τα ιδεολογικά στοιχεία του εθνισμού και αντιιμπεριαλισμού —η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ άπτεται αυτών των θεμάτων, αλλά, λόγω διευρυμένων ιδιαιτεροτήτων της εξωτερικής πολιτικής εν γένει, είναι έξω από τους στόχους της παρούσας εργασίας— με αυτά της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού, προσφέροντας στον ελληνικό λαό ένα όραμα που ήταν ευρέως αποδεκτό από την κοινωνία, όπως αποδείχτηκε και από το θρίαμβο των εκλογών του Οκτωβρίου του 1981.

Η στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για το σοσιαλισμό, δεν ήταν βέβαια λενινιστική, διότι δεν έκανε λόγο για “γκρέμισμα” του καπιταλιστικού κράτους, παράλληλα όμως ξέφευγε από το παραδοσιακό σοσιαλδημοκρατικό πλαίσιο, διότι είχε ως διακηρυγμένο στόχο

200. Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 131.

201. ΠΑΣΟΚ, *ό.π.*, σ. 100.

ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις στους θεσμούς του κράτους και στην κοινωνία. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι το ΠΑΣΟΚ, μολονότι τότε κατηγορούσε από τα αριστερά τον ευρωκομμουνισμό, φαίνεται εκ των υστέρων να εφαρμόζει μια στρατηγική “πουλαντζιανής” έμπνευσης, με την έννοια ότι η στρατηγική του είχε ως στόχο τη βελτίωση της θέσης των λαϊκών δυνάμεων στον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων, μέσα και έξω από τους θεσμούς του κράτους, με την έμφαση που έδωσε στην περισσότερη δημοκρατία και λαϊκή συμμετοχή, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση, κτλ. Και μόνο στον τομέα της ιδεολογίας και της πολιτικής κουλτούρας, η διάδοση σοσιαλιστικών και αντικρατικιστικών ιδεών, σε μια χώρα που και η Δεξιά και η παραδοσιακή Αριστερά (ΚΚΕ) εμφυσούσαν μια συντηρητική και κρατικιστική πολιτική ιδεολογία, ήταν σημαντικότερο έργο.

Ας μην ξεχνά κανείς ότι ο χαρακτηρισμός ενός πολιτικού προγράμματος ως δεξιού ή αριστερού, συντηρητικού ή προοδευτικού, θα πρέπει πάντα να λαμβάνει υπόψη τη συγκεκριμένη συγκυρία και το συσχετισμό δυνάμεων όπου αυτό εμφανίζεται, και δεν μπορεί να γίνει με βάση κάποια ιδεατά και a priori σχήματα. Παρά το γεγονός αυτό, παρ’ ότι δηλαδή στην Ελλάδα υπήρχαν άλυτα προβλήματα ακόμη λόγω του υπερσυντηρητισμού της ελληνικής Δεξιάς, που καλούνταν τώρα το ΠΑΣΟΚ να τα διευθετήσει, ενώ στη Δυτική Ευρώπη είχαν λυθεί προ καιρού (π.χ. η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης), το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ δεν ήταν μόνον, κατά τη γνώμη μου, πιο προοδευτικό και επιθετικό σε σχέση με τα άλλα αριστερά κόμματα στην Ελλάδα (ΚΚΕ,

ΚΚΕ εσ.), αλλά ήταν ριζοσπαστικό και σε σχέση με το διεθνή περίγυρο.²⁰²

Όσο για τη μαρξιστική εκείνη τάση που χαρακτηρίζει τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ ως “εκσυγχρονιστική” του καπιταλιστικού συστήματος, πρέπει να αναφερθεί ότι ελέγχεται ως προβληματική και στο θεωρητικό και στο εμπειρικό επίπεδο, στο βαθμό που μια τέτοια σύλληψη του προβλήματος εξορίζει από το πεδίο δράσης την κίνηση άλλων υποκειμένων πέραν της αστικής τάξης, δηλαδή η ταξική πάλη δεν παίζει κανένα ρόλο στη διαμόρφωση του γίνεσθαι, αφού η κυρίαρχη-αστική τάξη είναι ελεύθερη να δράσει κατά τη βούλησή της, χωρίς να δέχεται ουσιαστικές αντιστάσεις από τα κυριαρχούμενα ταξικά υποκείμενα. Έτσι, ακόμα και πολιτικές π.χ. του κράτους, οι οποίες δέχονται τα πυρά από την αστική τάξη διότι ευνοούν τους εργαζομένους, γίνονται, ουσιαστικά, για το καλό της, προς εξυπηρέτηση του μακροπρόθεσμου συμφέροντός της. Με τον τρόπο αυτόν είναι δυνατόν να εξηγηθούν πολλά πράγματα, δίχως όμως, στην ουσία, να δίνονται ικανοποιητικές απαντήσεις για κανένα.

Β. ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ

Μέχρι τώρα έγινε λόγος για τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ όταν αυτό ήταν στην αντιπολίτευση. Το ερώτημα που τίθεται εύλογα είναι ποια θα ήταν η σχέση της θεωρίας με την πράξη, όταν, μετά από πενήντάχρονη σχεδόν διακυβέρνηση της Δεξιάς, το αριστερό αυτό κόμμα, αφού κατήγε

202. Βλ. και Κ. Μποτόπουλος, *Σοσιαλιστές και εξουσία – Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στη δεκαετία του '80*, Πόλις, Αθήνα 1994, για σύγκριση με τα αντίστοιχα προγράμματα των Γάλλων και Ισπανών σοσιαλιστών.

ιστορικές εκλογικές νίκες (1981 και 1985), καταλάμβανε κυρίαρχη θέση στη δομή της πολιτικής εξουσίας στη δεκαετία του '80.

Το παρόν κεφάλαιο θα διαιρεθεί σε δύο περιόδους, της πρώτης και δεύτερης τετραετίας, όχι για να διακριθούν αυτές οι περίοδοι χρονικά, αλλά γιατί η πρώτη με τη δεύτερη τετραετία διαφοροποιούνται ριζικά μεταξύ τους. Στην πρώτη τετραετία θα εξεταστεί αν και πώς —πέρα από τα κυβερνητικά μέτρα— η νομοθεσία της “Αλλαγής” τροποποίησε τους συσχετισμούς δυνάμεων στους θεσμούς του κράτους. Θα χαρακτηρίζα την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ ως “επαναστατική”, όχι μόνο σε σχέση με το ελληνικό πολιτικό παρελθόν, αλλά και σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, διότι και η κυβερνητική του πολιτική και η νομοθεσία που επέβαλε κινούνταν σε, παγκοσμίως, πολύ προοδευτικό πλαίσιο.

Όμως, στη δεύτερη τετραετία τα πράγματα αλλάζουν και παίρνουν μια πτωτική πορεία και για το ΠΑΣΟΚ και για την ισχύ του λαϊκού μπλοκ. Με φόντο την οικονομική κρίση, δύο είναι τα κυρίαρχα γεγονότα της τετραετίας, η πολιτική λιτότητας του 1986 και 1987 και τα σκάνδαλα που κορυφώθηκαν το 1988 και 1989. Και τα δύο είχαν πολύ αρνητικές επιπτώσεις για το ΠΑΣΟΚ, με συνέπεια να χάσει την εξουσία το 1989. Θα προσπαθήσω να δείξω το βαθύτερο νόημα αυτών των φαινομένων, που αφορούν την κρατική πολιτική της δεκαετίας του '80. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί η εικόνα των συνεπειών για την κρατική εξουσία μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, με την εξέταση της δομής της εξουσίας μέσα από την κυβερνητική πρακτική του ΠΑΣΟΚ και την αναθεώρηση του συντάγματος που ψήφισε το ΠΑΣΟΚ το 1986.

α. Η πρώτη τετραετία – Στα όρια της «σχετικής αυτονομίας» του κράτους

Κατά τον Καράγιωργα,²⁰³ η κρίση της κεϋνσιανής πολιτικής, η οποία κορυφώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του '70 —μετά την επιτυχή εφαρμογή της μεταπολεμικά ως αντίδοτο στις κρίσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης— και η οποία οφείλεται αφενός στα προβλήματα πληθωρισμού και ελλειμμάτων που συνεπάγεται η επεκτατική πολιτική του κράτους και αφετέρου στα προβλήματα ανεργίας που συνεπάγεται η περιοριστική πολιτική του, προκάλεσε δύο εναλλακτικές πολιτικές-οικονομικές προτάσεις. Η πρώτη, συντηρητική-νεοφιλελεύθερη, μιλούσε για περιορισμό των δημόσιων και κυρίως κοινωνικών δαπανών και συνεπώς και των φόρων, ούτως ώστε να απελευθερωθούν πόροι προς τον ιδιωτικό τομέα, να εξασφαλισθεί η απόλυτη κυριαρχία των νόμων της ελεύθερης αγοράς, να αυξηθεί η κερδοφορία του κεφαλαίου και άρα να επέλθει μεγαλύτερη συσσώρευση. Η άλλη πρόταση, η σοσιαλιστική, έκανε λόγο για ευρείας έκτασης κρατικοποίηση μεγάλων παραγωγικών μονάδων, σε ένα κράτος το οποίο θα επιδεχόταν όμως σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές και το οποίο, με ένα πρόγραμμα επενδύσεων, θα εξασφάλιζε πλήρη απασχόληση αλλά και θα έλεγχε τον πληθωρισμό, εφόσον δεν θα υπήρχε λόγος να αυξάνονται οι τιμές όταν η παραγωγή δεν γινόταν για το κέρδος. Η νεοσυντηρητική-μονεταριστική πολιτική τόνωσης της προσφοράς και συμπίεσης του εργατικού άμεσου και έμμεσου (κοινωνικές παροχές) μισθού, άρχισε να εφαρμόζεται στην αρχή

203. Δ. Καράγιωργας, “Η πολιτική των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης”, εισήγηση στο Συνέδριο που οργάνωσε τον Ιούνιο 1985 η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με θέμα “Προβλήματα Σοσιαλισμού. Θεωρία και Πράξη” (ανέκδοτο).

της δεκαετίας του '80, με πρωτοπόρους τον Ρήγκαν στην Αμερική και τη Θάτσερ στη Μ. Βρετανία. Η σοσιαλιστική πρόταση διατυπώθηκε με αρκετές ομοιότητες από τα σοσιαλιστικά κόμματα της Γαλλίας, Ισπανίας και Ελλάδας, τα οποία, επίσης στην αρχή της δεκαετίας του '80, κατέλαβαν, μετά από εκλογές, την εξουσία.²⁰⁴

Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, είχαμε την εφαρμογή δύο εναλλακτικών πολιτικών προτάσεων που βασιζόνταν σε διαφορετικά κοινωνικά συμβόλαια και είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθούν τα αποτελέσματά τους.

Το ΠΑΣΟΚ είχε ως στόχο στο πρόγραμμά του, αλλά και εφάρμοσε ως κυβέρνηση, μια πολιτική τόνωσης της ζήτησης και αύξησης των δημοσίων δαπανών, καθώς και ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους, έχοντας μάλιστα την πρόθεση να αλλάξει δομικά στοιχεία του ελληνικού καπιταλιστικού κράτους, όπως π.χ. να αλλάξει τον συγκεντρωτικό του χαρακτήρα με έμφαση στην περιφερειακή αποκέντρωση και στην κοινωνική συμμετοχή.

Μπροστά σε μία αρνητική συγκυρία, τόσο διεθνώς, όσο και σε σχέση με την έντονη οικονομική κρίση στην Ελλάδα, το ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην υλοποίηση των εξαγγελιών του για τη στήριξη του εισοδήματος των εργαζομένων. Έτσι, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αύξησε σημαντικά τους μισθούς και τις συντάξεις, καθιέρωσε την αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών (ΑΤΑ), έκανε έλεγχο των ανατιμήσεων του ιδιωτικού τομέα και προσέφυγε σε μικρές και κάτω του κόστους ανατιμήσεις των τιμολογίων των δημοσίων επιχειρήσεων. Ακόμα, καθιέρωσε μέτρα, όπως τη δωρεάν είσοδο στα μέσα μαζικής

204. Για τις ομοιότητες και διαφορές της θεωρίας αλλά και της κυβερνητικής πράξης των τριών αυτών σοσιαλιστικών κομμάτων, βλ. και τη σχετική συγκριτική μελέτη του Κ. Μποτόπουλου, *ό.π.*

μεταφοράς κατά τις πρώτες πρωινές ώρες και στα μουσεία. Όμως, ενώ αυτά τα κυβερνητικά μέτρα ανακούφισαν τα λαϊκά στρώματα, όταν μάλιστα κατά τα προηγούμενα χρόνια είχαν χάσει σημαντικό ποσοστό από το εισόδημά τους, δεν οδήγησαν σε ανάκαμψη της εγχώριας παραγωγής, αλλά σε αύξηση των εισαγωγών.

Αφού το ΠΑΣΟΚ εξάντλησε και άλλους τρόπους για αύξηση της παραγωγής (εντατικοποίηση παραγωγής, άνοιγμα προς ξένο κεφάλαιο και αραβικό κόσμο), προχώρησε σε κάποια ημι-μονεταριστικά μέτρα λιτότητας: από την πολιτική τόνωσης της ζήτησης στην πολιτική μείωσης του κόστους παραγωγής με πάγωμα μισθών και αύξηση παραγωγικότητας, καθώς και στον προσανατολισμό στις εξαγωγές με υποτίμηση της δραχμής και μακροπρόθεσμα με τόνωση της ανταγωνιστικότητας του ελληνικού δευτερογενούς τομέα. Αλλά ούτε και αυτά τα μέτρα είχαν κάποιο θετικό αποτέλεσμα για την ελληνική οικονομία. Βεβαίως, αυτά τα μέτρα λιτότητας που πήρε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και για μικρό χρονικό διάστημα μέσα στην πρώτη τετραετία του, είναι πολύ ελαστικά μπροστά στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο που είχε επιβληθεί και είχε γίνει ηγεμονικό σε άλλες δυτικές χώρες. Το κυρίαρχο στοιχείο της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στην πρώτη τετραετία, είναι η έμφαση στην κρατικοποίηση —“κοινωνικοποίηση” ονομάστηκε από το ΠΑΣΟΚ— της ελληνικής οικονομίας (45 “προβληματικές” επιχειρήσεις πέρασαν στον έλεγχο του δημοσίου) και στα φιλολαϊκά μέτρα.

Θα γίνει πάλι λόγος, στο τέλος αυτού του υποκεφαλαίου, για το θέμα της οικονομικής-κρατικοκεντρικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και για τα αποτελέσματά της στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, διότι αποτελεί κομβικό σημείο της κριτικής που έχει δεχτεί το ΠΑΣΟΚ

αυτής της περιόδου η επιδείνωση όλων των δεικτών της οικονομικής ανάπτυξης. Πρώτα όμως θα εξεταστεί κατά πόσον επήλθε κάποια ουσιαστική αλλαγή στο θεσμό-βασικό μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης και σοσιαλιστικής αλλαγής, το κράτος, με την πολιτική του ΠΑΣΟΚ και ιδίως με τη νομοθεσία της Αλλαγής, που ήταν και το κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ.

Στη συνέχεια εξετάζεται η νομοθεσία της Αλλαγής για τους διάφορους θεσμούς του κράτους είτε αυτούς που αποτελούν τον “σκληρό πυρήνα” του είτε αυτούς που διαχέονται στην “κοινωνία των πολιτών”. Προς υπενθύμιση του κλίματος της εποχής, θα εκφραστώ με το λόγο που χρησιμοποιούσε το κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ για τη δικαιολόγηση και υποστήριξη των νομοθετημάτων του. Έτσι, καταρχήν και όσον αφορά την εκλογική νομοθεσία, επεκτάθηκε το δικαίωμα ψήφου σε αυτούς που συμπλήρωσαν το 18ο έτος της ηλικίας τους (ν.1224/81). Με τη λογική της εξάλειψης των πελατειακών σχέσεων και της οικονομικής εξάρτησης των κομμάτων από ιδιωτικά συμφέροντα, καταργήθηκε ο σταυρός προτίμησης των υποψηφίων βουλευτών (ν.1303/82), οι οποίοι τώρα θα υποδεικνύονταν από το κόμμα, και ενισχύονταν οικονομικά τα κόμματα για κάθε βουλευτική περίοδο και για κάθε χρόνο χωριστά, με το 1% του κρατικού προϋπολογισμού, υπό τον όρο της δημοσιότητας του ισολογισμού τους (ν.1443/84).

Δεδηλωμένοι στόχοι, αμέσου προτεραιότητας, του ΠΑΣΟΚ, ήταν η Λαϊκή Συμμετοχή και η Αποκέντρωση. Έτσι, στο επίπεδο της κρατικής διοίκησης (νομοί) και στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης, οι νόμοι 1235/82, 1416/84, 1270/82, προετοιμάζοντας το έδαφος για την αυτοδιοίκηση δευτέρου και τρίτου βαθμού (αιρετού νομάρχη), προσέδιδαν στον νομάρχη αρμοδιότητες του Υπουργού Εσωτερικών,

καταργούσαν τον ουσιαστικό έλεγχο του νομάρχη στα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια και θεσμοθετούσαν τα Νομαρχιακά Συμβούλια, τα οποία συμπεριλάμβαναν εκτός από τον νομάρχη, τον δήμαρχο της πρωτεύουσας του νομού, αιρετούς νομαρχιακούς συμβούλους και δύο εκπροσώπους από επαγγελματικές, συνεταιριστικές, επιστημονικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις που έδρευαν στον νομό και είχαν σημαντικές αρμοδιότητες. Ακόμα, καθιέρωναν τους θεσμούς των επάρχων με τα επαρχιακά συμβούλια, τους πάρεδρους με τα συνοικιακά συμβούλια, τα συμβούλια διαμερισμάτων, τις λαϊκές συνελεύσεις και τις επιτροπές γειτονιάς. Σύστηναν και έδιναν κίνητρα σε δημοτικές και κοινοτικές επιχειρήσεις και εταιρείες “Λαϊκής Βάσης”.

Όσον αφορά τη δημόσια διοίκηση (ν.1400/83, 1232/82, 1256/82, 1320/83, 1388/83, 1476/84 — δεν εξετάζεται εδώ η επιτυχία των νομοθετημάτων κατά την εφαρμογή τους στην πράξη), αναδιοργανώθηκε η δημοσιοϋπαλληλική ιεραρχία προς ένα εξισωτικότερο σύστημα (η ήδη χαμηλή διαφορά επί του βασικού μισθού μεταξύ κατώτατου και ανώτατου μισθολογικού κλιμακίου έγινε από 1:3,5, 1:2,7, καταργήθηκαν οι γενικοί διευθυντές — και γι’ αυτό το ΠΑΣΟΚ κατηγορήθηκε ότι κομματικοποιεί τη δημόσια διοίκηση), ρυθμίζονταν “αδικίες του παρελθόντος” για τους δημόσιους υπαλλήλους που είχαν απολυθεί ή δεν είχαν προσληφθεί για πολιτικούς λόγους, ενισχυόταν η διοικητική αποκέντρωση, εξειδικευόταν η συνταγματική απαγόρευση για την πολυθεσία των εργαζομένων και επεκτεινόταν στους συνταξιούχους, καθοριζόταν ανώτατο όριο απολαβών. Ενδεικτικό για τη σχέση κόμματος-κράτους και εκτελεστικής-δικαστικής εξουσίας και γενικότερα για το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στους διάφορους πόλους της κρατικής εξουσίας (βλ. σχετικά το κεφάλαιο III, Γ.), ήταν ότι το Ελεγκτικό Συνέδριο υπαγόταν στην

εποπτεία του πρωθυπουργού και καταργούνται το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, το οποίο αντικαθιστούσαν οι Νομικές Διευθύνσεις των Υπουργείων. Τέλος, εισαγόταν νέο μηχανογραφικό σύστημα προσλήψεων στο δημόσιο με διαγωνισμούς και με ειδικές ευνοϊκές ρυθμίσεις για αντιστασιακούς επί Δικτατορίας και για άτομα με ειδικές ανάγκες, προβλεπόταν η ίδρυση Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, παρεχόταν η δυνατότητα μονιμοποίησης των εκτάκτων δημοσίων υπαλλήλων.

Για τον “σκληρό πυρήνα” του κράτους, τους τομείς της Εθνικής Άμυνας (στρατός) και Δημόσιας Τάξης (Σώματα Ασφαλείας), στόχος ήταν η “εθνική συμφιλίωση και ομοψυχία”, μέσω της οριστικής εδραίωσης του κράτους δικαίου και της εξάλειψης χαρακτηριστικών του “κράτους των εθνοφρόνων”. Έτσι, αποκαταστάθηκαν οι αξιωματικοί οι οποίοι είχαν διωχθεί για πολιτικούς λόγους και προωθήθηκαν “δημοκρατικοί αξιωματικοί”. Καταργήθηκαν ορισμένες διατάξεις που αφορούσαν την προσωπική ζωή των αξιωματικών,²⁰⁵ καθώς και οι γνωστοί νόμοι ν.375/36 “για την κατασκοπεία” και ο ν.942/46 “για τον κατευνασμό των πολιτικών παθών”, πολιτικοποιήθηκε η YENEΔ (ν.1288/82) και θεσμοθετήθηκε η ενοποίηση των Σωμάτων Ασφαλείας (με τον ν.1481/84, που προσέδιδε εξουσίες στον Υπουργό Δημόσιας Τάξης και προέβλεπε μεταξύ άλλων τη σύσταση νομαρχιακής αστυνομικής επιτροπής στην έδρα κάθε νομού, αποτελούμενης από τον νομάρχη, τον αστυνομικό διευθυντή, έναν εκπρόσωπο της Τ.Α. και έναν δικαστή της έδρας του νομού, η οποία αποφασίζει τη λήψη μέτρων σε

205. Πολλοί αξιωματικοί είχαν διωχθεί επειδή η υπηρεσία τους δεν ενέκρινε τα πολιτικά φρονήματα των συζύγων τους — άρθρο 106 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα).

ορισμένες περιπτώσεις).²⁰⁶ Γενικά, ο έλεγχος του στρατού και της αστυνομίας περνούσε ακόμα πιο πολύ στα χέρια της πολιτικής εξουσίας, στους υπουργούς Εθνικής Άμυνας και Δημόσιας Τάξης αντίστοιχα και η δομή, αλλά περισσότερο η αντίληψη, των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους έγινε πιο φιλελεύθερη και σύγχρονη.

Αναφέρω εδώ την κατάργηση των φακέλων, των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και των “γιορτών του μίσους”. Ιδιαίτερος λόγος αξίζει να γίνει για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης με το νόμο 1285/82, προκειμένου να καταστεί φανερό το ποιόν της ελληνικής Δεξιάς. Συγκεκριμένα, ενώ σε καμία άλλη χώρα της Ευρώπης δεν υφίστατο θέμα αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης κατά του φασισμού και της γερμανικής κατοχής, η αναγνώρισή της —ηθική και υλική (σύνταξη στους αντιστασιακούς)— προκάλεσε την αντίδραση της ελληνικής Δεξιάς, αφού ακόμη και το 1982, αρνήθηκε να την αναγνωρίσει, καταψήφισε το νομοσχέδιο “επειδή έδινε συγχωροχάρτι στο ΚΚΕ” και δεσμεύτηκε να το καταργήσει. Πάντως, η ουσία είναι ότι με την αναγνώριση της “εθνικής αντίστασης”, το ΠΑΣΟΚ και το ελληνικό κράτος αναγνώριζαν πια ολόκληρο το “λαϊκό μπλοκ”, δηλαδή όλες αυτές τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που σε όλη την περίοδο του “κράτους των εθνοφρόνων” βρίσκονταν στο περιθώριο της επίσημης πολιτικής και του κράτους και έτσι πραγματοποιούνταν τώρα ο στόχος της “εθνικής ενότητας”.

206. Αναθεωρήθηκε και ο ΣΚ 20-1, εξαλείφοντας ρητές αναφορές για τον ρόλο του στρατού στην προάσπιση του καθεστώτος από τον “εσωτερικό εχθρό”, για την ελληνοχριστιανική ιδεολογία και τον αντικομμουνισμό και δίνοντας κάποια δικαιώματα στους στρατευμένους, όπως της δυνατότητας πολιτικής περιβολής εκτός υπηρεσίας, της συμμετοχής σε κοινωνικούς φορείς και της ανάγνωσης και δημοσίευσης μη άμεσα πολιτικών κειμένων, και δόθηκε έμφαση στην κατάργηση του “καψονιού”.

Στον τομέα της δικαιοσύνης, τροποποιήθηκαν αρκετές διατάξεις του Ποινικού Κώδικα και της Ποινικής Δικονομίας που αφορούσαν την προστασία ανηλίκων, εγκλήματα κατά των ηθών —όπου αποχωρίστηκαν από το σύστημα προστασίας της “τιμής” τα εγκλήματα “κατά της γενετήσιας ελευθερίας”—, τον ποινικό κολασμό των βασανιστηρίων, την υπό όρους παύση δίωξης ορισμένων αξιόποινων πράξεων και τη με όρο απόλυση κρατουμένων καθώς και την αύξηση του ορίου μετατροπής και αναστολής της ποινής από 12 σε 18 μήνες, τις φυλετικές διακρίσεις, την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, ήτοι το έγκλημα της “εσχάτης προδοσίας” είναι διαρκές και όχι μόνο η κατάληψη αλλά και η διατήρηση και άσκηση της παράνομα κατακτημένης εξουσίας αποτελεί συνέχιση του εγκλήματος “εσχάτης προδοσίας”. Καταργήθηκαν ο ν.774/78 “περί καταστολής της τρομοκρατίας” και ο ν.4000/59 “περί τεντιμποϊσμού”. Διαμορφώθηκε η νομοθεσία κατά του πολιτεύματος σε δημοκρατικότερη βάση, αντιμετωπίστηκε το φαινόμενο της απρόκλητης βίας, καταργήθηκε ο ιδιώνυμος χαρακτήρας του εγκλήματος της αντίστασης κατά της αρχής, περιορίστηκε σε διάσταση το αδίκημα της σύστασης συμμορίας, αναμορφώθηκαν διατάξεις που αφορούσαν τα “άσεμνα”, ώστε να μην υπάρχουν φραγμοί στην ελεύθερη κυκλοφορία των έργων τέχνης ή επιστήμης. Επίσης, με νόμο προστατεύονταν το ιδιωτικό απόρρητο (και το τηλεφωνικό κτλ.) από ξένες παρεμβάσεις. Πολύ σημαντική ήταν και η τροποποίηση του Οικογενειακού Δικαίου, με την καθιέρωση του πολιτικού γάμου (ν.1250/82), την αποποινικοποίηση της μοιχείας, την κατάργηση του θεσμού της προίκας, τον εκσυγχρονισμό της διαδικασίας του διαζυγίου, την άρση της ισχύος της πατρικής εξουσίας και τη γενικότερη επέκταση της αρχής της ισότητας των δύο φύλων από τις συζυγικές μέχρι τις εργασιακές σχέσεις (ν.1329/83 και

κύρωση των διεθνών συμβάσεων για προστασία μητρότητας και κατάργηση των διακρίσεων στην απασχόληση) με παράλληλη ίδρυση του Συμβουλίου Ισότητας των δύο φύλων, ενός γνωμοδοτικού οργάνου που υπάγεται στον πρωθυπουργό και λειτουργεί ως αυτοτελής υπηρεσιακή μονάδα στο Υπουργείο Προεδρίας.

Αυτές ήταν οι νομοθετικές αλλαγές στον διοικητικό και κατασταλτικό ρόλο του κράτους και σε θέματα “ολοκλήρωσης της δημοκρατίας” και του κράτους δικαίου. Είναι φανερό, από την παράθεση των “νόμων της Αλλαγής”, ότι όλα τα νομοθετήματα χαρακτηρίζονται, ως προς τις αρχές και τους στόχους τους, από μία τάση δημοκρατικού ανοίγματος του κράτους προς την κοινωνία και από τις αξίες της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Χαρακτηριστική είναι και η τοποθέτηση της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ στο Α΄ συνέδριο: “Το νευραλγικότερο ίσως πρόβλημα της πορείας μετάβασης στο σοσιαλισμό είναι ο ριζικός μετασχηματισμός του κράτους [... που] απαιτεί τη συνεχή και αποφασιστική παρέμβαση των λαϊκών δυνάμεων. [...] Το ΠΑΣΟΚ δεν αντιμετωπίζει το κράτος σαν φετίχ. Το θεωρεί χώρο καθοριστικής σημασίας στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και αγωνίζεται για το σταδιακό μετασχηματισμό και τη μεταστροφή του προς όφελος των εργαζομένων, των μη προνομιούχων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων”.²⁰⁷

Ποια ήταν όμως τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής ή καλύτερα ποια ήταν τελικά αυτή η πολιτική; Ας σταθούμε στην περίπτωση της δημόσιας διοίκησης, κομβικό σημείο του κράτους. Η πολιτική του

207. ΠΑΣΟΚ, *Οι θέσεις της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ για το Α΄ Συνέδριο*, Αθήνα 1984, σ. 176-177 και Κ. Σπανού, “ΠΑΣΟΚ και Δημόσια Διοίκηση: Η δύσκολη μαθητεία” στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 180.

ΠΑΣΟΚ μέχρι και την πρώτη τετραετία, αλλά και των αριστερών κομμάτων γενικότερα, ήταν μια πολιτική άρνησης της διαχωριστικής γραμμής κράτους – κοινωνίας πολιτών, κυβερνώντων – κυβερνωμένων, όπως φαίνεται και από το κεντρικό πολιτικό σύνθημα του ΠΑΣΟΚ “Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο λαός στην εξουσία”.²⁰⁸ Στο μέτρο που η δημόσια διοίκηση πράγματι εκδημοκρατικοποιείται και ανοίγεται προς την κοινωνία, και τα στεγανά καταργούνται, οι μεταρρυθμίσεις του ΠΑΣΟΚ είχαν θετικά αποτελέσματα. Όταν όμως, λόγω της παραπάνω οπτικής του ΠΑΣΟΚ, η αυτονομία των θεσμών τόσο του κράτους όσο και, κυρίως, της κοινωνίας χάνεται προς όφελος της έλλειψης ελέγχου, αντιλόγου και λειτουργικότητας/ορθολογικότητας τότε επικρατούν αρνητικά χαρακτηριστικά. Έτσι, στη δεκαετία του '80, έχουμε στην ουσία μία πρακτική ελεγχόμενων ανεπίσημων διορισμών στο δημόσιο και ποικίλων άλλων παροχών στους φιλικά προσκείμενους στο κυβερνών κόμμα, μετά από παρέμβαση του κόμματος (των περίφημων κλαδικών επιτροπών κτλ.), μία συνέχιση δηλαδή του πελατειακού συστήματος, η οποία εκλογικεύεται από την παραπάνω πολιτική ρητορεία του ΠΑΣΟΚ για άνοιγμα του κράτους προς την κοινωνία, για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη. Με αυτόν τον τρόπο η αυτονομία του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος καταργείται, γιατί η απορρόφηση μεγάλου μέρους στελεχών και μελών του κόμματος από τον κρατικό μηχανισμό έχει το αποτέλεσμα της εξουδετέρωσης της όποιας ουσιαστικής κριτικής προς την κυβέρνηση θα μπορούσε να ασκήσει η κομματική βάση.²⁰⁹ Το χειρότερο αποτέλεσμα για την ποιότητα της δημοκρατίας είναι βέβαια αυτός ο ασφυκτικός εναγκαλισμός του κράτους από το κυρίαρχο κόμμα της πολιτικής σκηνής.

208. Βλ. Κ. Σπανού, *ό.π.*, σ. 180.

209. Βλ. Κ. Σπανού, *ό.π.*, σ. 185, και Μ. Σπυρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκρότηση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 306-319.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η νομοθεσία που αφορούσε τη δομή του κράτους, τόσο στον τομέα των δημοσίων επιχειρήσεων όσο και σε αυτόν του “κοινωνικού κράτους”, τομείς που απασχολούσαν τώρα γύρω στα 400.000 άτομα²¹⁰ και είχαν ένα πολύ αυξημένο βάρος στην εθνική οικονομία. Θα γίνει, επίσης, λόγος και για την παρέμβαση της νομοθεσίας του ΠΑΣΟΚ στις εργασιακές σχέσεις στον ιδιωτικό τομέα.

Ο νόμος 1365/83 λοιπόν, “κοινωνικοποιούσε” τις κρατικές επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας. Η κοινωνικοποίηση αυτή περιελάμβανε τα εξής όργανα κοινωνικού ελέγχου και συμμετοχής:

α) Την Αντιπροσωπευτική Συνέλευση Κοινωνικού Ελέγχου (ΑΣΚΕ), που είναι 27μελής και στην οποία συμμετέχουν ισότιμα κατά το ένα τρίτο εκπρόσωποι του κράτους, των εργαζομένων στην επιχείρηση και των κοινωνικών φορέων. Αρμοδιότητες έχει κυρίως για τη χάραξη του μέσο και μακρο-πρόθεσμου προγραμματισμού της επιχείρησης και τον έλεγχο της πορείας της υλοποίησης του συγκεκριμένου προγράμματος. Ο κοινωνικός έλεγχος ωστόσο δεν περιορίζεται στο κεντρικό επίπεδο. Δημιουργούνται Περιφερειακές Συνελεύσεις Κοινωνικού Ελέγχου, στο πλαίσιο των Νομαρχιακών Συμβουλίων (που για το σκοπό αυτό διευρύνονται με τη συμμετοχή εκπροσώπων των εργαζομένων), οι οποίες γνωμοδοτούν στην ΑΣΚΕ για τον προγραμματισμό και την εφαρμογή του σε τοπικό επίπεδο,

β) Το Διοικητικό Συμβούλιο που είναι 9μελές και συμπεριλαμβάνει 3 εκπροσώπους των εργαζομένων οι οποίοι εκλέγονται με άμεση καθολική ψηφοφορία και με το σύστημα της απλής αναλογικής. Το Διοικητικό Συμβούλιο —μεταξύ άλλων— παρακολουθεί την πορεία της επιχείρησης

210. Κατά τον Καραμπελιά, ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων, με την ευρύτερη έννοια, στα μέσα της δεκαετίας του '80 υπερέβαινε τα 500.000 άτομα. Βλ. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 249-250.

και ελέγχει τη Γενική Διεύθυνση για την υλοποίηση του προγράμματος. Καταρτίζει τον ετήσιο προϋπολογισμό και ορίζει με 3ετή θητεία τον Γενικό Διευθυντή και τους αναπληρωτές του. Το Δ.Σ. ασκεί τη διοικητική εποπτεία, χωρίς να αναμιγνύεται στην τρέχουσα διαχείριση της επιχείρησης, η οποία ανατίθεται στο Συμβούλιο Διεύθυνσης, που έχει τεχνοκρατικό χαρακτήρα και είναι αποκλειστικά αρμόδιο για την άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία κατανέμεται ανάμεσα στον Γενικό Διευθυντή και τους αναπληρωτές του με απόφαση του Δ.Σ.,

γ) Τα Εργασιακά Συμβούλια, τα οποία απαρτίζονται από εκλεγμένους εκπροσώπους των εργαζομένων και εξετάζουν θέματα οργάνωσης, λειτουργίας, προγραμματισμού και ελέγχου, προτείνουν μεθόδους αύξησης της παραγωγικότητας και βελτίωσης παρεχομένων υπηρεσιών, γνωμοδοτούν για θέματα εργασιακών σχέσεων. Γνωματεύουν ακόμα για τον τρόπο κατάρτισης και εφαρμογής των κανονισμών σε θέματα προαγωγών, μεταθέσεων, πειθαρχικών παραπτωμάτων, εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης και αδειών προσωπικού. Το Κεντρικό Εργασιακό Συμβούλιο αποφασίζει τη σύσταση Περιφερειακών Εργασιακών Συμβουλίων (νομαρχιακών ή τοπικών).

Το επίμαχο σημείο του νομοθετήματος ήταν βεβαίως το άρθρο 4, το οποίο επικρίθηκε έντονα, διότι περιόριζε κατά πολύ το δικαίωμα της απεργίας σε αυτές τις “κοινωνικοποιημένες” επιχειρήσεις: Για τη στήριξη απόφασης απεργίας απαιτούνταν τώρα η απόλυτη πλειοψηφία των εγγεγραμμένων —και όχι των παρόντων— μελών στις πρωτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Το άρθρο αυτό καταργήθηκε στην πράξη από τα συνδικάτα.

Ένας άλλος νόμος, ο οποίος προκάλεσε πολλές αντιδράσεις από την αστική τάξη και από τον πιο γνήσιο εκπρόσωπό της στην πολιτική

σκηνή τότε, το κόμμα της ΝΔ, ήταν αυτός για τα “Εποπτικά Συμβούλια” (ν.1385/83) στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, κυρίως στους κλάδους μεταλλείων-ορυχείων, δηλαδή στους κλάδους που αξιοποιούν εθνική-μη ανανεώσιμη περιουσία και κατά συνέπεια οι δραστηριότητες τους δεν μπορούν να διέπονται αποκλειστικά από ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια. Τα Εποπτικά Συμβούλια είναι αποκεντρωμένα όργανα κοινωνικού ελέγχου στα οποία εκπροσωπούνται η πολιτεία και οι φορείς που επηρεάζονται άμεσα από τις δραστηριότητες της επιχείρησης η οποία εποπτεύεται (εργαζόμενοι, τοπική αυτοδιοίκηση). Έχουν εισηγητικό και ελεγκτικό ρόλο, ασχολούνται με τις δραστηριότητες της επιχείρησης και στοχεύουν στην αύξηση της πληροφόρησης μεταξύ πολιτείας–επιχείρησης–εργαζομένων ώστε να λειτουργεί η επιχείρηση με γνώμονα την αύξηση του εθνικού εισοδήματος και την κοινωνικά δίκαια κατανομή του, καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος.

Οι στενές σχέσεις της εργατικής τάξης με το ΠΑΣΟΚ φαίνονται και από τη νομοθεσία για τις εργασιακές σχέσεις που επέβαλε το ΠΑΣΟΚ. Ο ν.1264/82, που καταργούσε τον “αντεργατικό” 330/76 και τον “αντιυπαλληλικό” 643/77, είναι από τους πιο φιλεργατικούς σε διεθνές επίπεδο: κατοχύρωνε το δικαίωμα της απεργίας με απαγόρευση της χρησιμοποίησης απεργοσπαστικού μηχανισμού κατά τη διάρκεια της απεργίας και απαγόρευση απολύσεων κατά την απεργία. Προστασία των συνδικαλιστικών στελεχών του σωματείου, υποχρέωση του εργοδότη να χορηγεί γραφείο για το σωματείο και χώρο για Γενική Συνέλευση των εργαζομένων και υποχρέωση του εργοδότη να επικοινωνεί μια φορά το μήνα με τη διοίκηση του σωματείου για τα προβλήματα των εργαζομένων, καθιέρωση της απλής αναλογικής ως πάγιο σύστημα

εκλογής στις συνδικαλιστικές οργανώσεις.²¹¹ Αργότερα, στη δεύτερη τετραετία, υπήρξε ο ν.1767/88 για τα συμβούλια των εργαζομένων. Ακόμα, με άλλους νόμους, ελέγχονταν οι ομαδικές απολύσεις (ν.1387/83), προστατεύονταν και διευκολύνονταν οι εργαζόμενοι-εργαζόμενες με οικογενειακές υποχρεώσεις (ν.1483/85), βελτιώνονταν οι όροι εργασίας (ν.1346/83: άδεια μετ' αποδοχών 4 εβδομάδων για όλους τους μισθωτούς συν 14 εργάσιμες για τους εργαζόμενους σπουδαστές, χορήγηση πρόσθετων επιδομάτων, καθιέρωση της ΑΤΑ) και κοινωνικής ασφάλισης (ν.1305/82 που καθιέρωνε την ΑΤΑ στις συντάξεις του ΙΚΑ, ν.1296/82 “για την ασφάλιση ανασφάλιστων ομάδων”, ν.1545 του Εθνικού Συστήματος Προστασίας από την Ανεργία, κτλ.), κατοχυρώνονταν η “υγιεινή και ασφάλεια των εργαζομένων” (ν.1568). Ιδρύθηκε ο Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (ν.1386/83), με σκοπό την εξυγίανση και ανάπτυξη των (45) προβληματικών επιχειρήσεων και την προστασία από την ανεργία των (45.000) εργαζομένων σε αυτές.

Στον αγροτικό τομέα, παρατηρήθηκε ριζική βελτίωση της ζωής των αγροτών (μεγάλη αύξηση εισοδήματος με αύξηση της τιμής των αγροτικών προϊόντων και των συντάξεων, δωρεάν ιατρική-φαρμακευτική περίθαλψη, αυτοτελής σύνταξη για την αγρότισσα, κτλ.) και αναβάθμιση του ρόλου της αγροτιάς στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση, όπως με το ν.1541/84 για τις “αγροτικές συνεταιριστικές

211. Όπως όμως επιχειρηματολογεί ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, ενώ η καθιέρωση της απλής αναλογικής ήταν παλιό αίτημα της Αριστεράς, ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην Ελλάδα (επιβολή του στο συνδικαλιστικό χώρο από εξωτερικούς παράγοντες-κόμματα —και όχι εσωτερικούς— ενδογενείς συνδικαλιστικές παρατάξεις) οδήγησε σε κομματική χειραγώγηση και παράλυση του συνδικαλιστικού κινήματος. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 190-197.

οργανώσεις”, ο οποίος έθετε το συνεταιρισμό ως κύριο μοχλό ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας, σε συνδυασμό με το ν.1257/82 “για την αποκατάσταση της δημοκρατικής λειτουργίας των συνεταιριστικών οργανώσεων” και καθιέρωνε αφενός την αρχή της μιας ψήφου για κάθε μέλος συνεταιριστικής οργάνωσης ανεξάρτητα από τον αριθμό των συνεταιριστικών μεριδίων που κατέχει και αφετέρου την απλή αναλογική ως εκλογικό σύστημα.²¹²

Στο ίδιο πλαίσιο με τη νομοθεσία για τις οργανώσεις των μισθωτών και των αγροτών, ψηφίστηκε, στη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, ο ν.1712/87 “για τον εκσυγχρονισμό των επαγγελματικών οργανώσεων των εμπόρων, βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών”.²¹³ Δηλαδή και στις οργανώσεις των μικροαστών, καθιερωνόταν η απλή αναλογική ως αναγκαστικό εκλογικό σύστημα και στους τρεις βαθμούς (σωματείο, ομοσπονδία, συνομοσπονδία), απαγορευόταν η διπλοψηφία και το πιο σημαντικό ήταν ο αποκλεισμός των εταιρειών (νομικών προσώπων) από αυτές και η πολύ μικρή συνδρομή που μπορούσαν να απαιτήσουν για τα μέλη τους. Στόχος του ν.1712/87, με τα ίδια τα λόγια του υφυπουργού Εμπορίου του ΠΑΣΟΚ, ήταν ακριβώς να αποχωρισθούν οι “μικρομεσαίοι” από το μεγάλο κεφάλαιο και έτσι να ξεπεράσουν την

212. Βλέπε κριτική Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, *ό.π.*, σ. 58-90, για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς και συλλόγους και τον τρόπο με τον οποίο η επιχειρηματολογία του ΠΑΣΟΚ για αυτοδιαχείριση και αυτονομία των εργαζομένων στην πράξη σήμαινε τον αυξανόμενο έλεγχο του κράτους στις επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών αλλά και των άλλων εργαζομένων σε ένα σύστημα “κρατικού κορπορατισμού”.

213. Να σημειωθεί εδώ ότι η λέξη “εκσυγχρονισμός” αντικατέστησε την αρχική λέξη “εκδημοκρατισμός” του νομοσχεδίου, μετά από παρέμβαση της αντιπολίτευσης. Βλ. σχετικά, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 175-181.

“απολιτικοποίηση” και την “παραπλανητική” αντίθεση εργοδότη-μισθωτού, συμμαχώντας “με τους άλλους εργαζομένους”.²¹⁴

Η κατά γενική ομολογία στροφή προς την αποκέντρωση, η οποία —πέρα από το θεσμικό επίπεδο— ήταν πολύ σημαντική και στο επίπεδο της χρηματοδότησης της περιφέρειας, συνοδεύτηκε και με το ν.1262/82 “για την παροχή κινήτρων ενίσχυσης της οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας”, ο οποίος προέβλεπε τη συμμετοχή του δημοσίου στο εταιρικό κεφάλαιο επιχειρήσεων που προβαίνουν σε μεγάλες επενδύσεις και την παροχή κινήτρων για επενδύσεις στην περιφέρεια με θεσμοθετημένη την άμεση συμμετοχή των φορέων της Τ.Α. στις διαδικασίες και επιτροπές αξιολόγησης των επενδύσεων. Ακόμα, διευρυνόταν ο όρος “παραγωγική επένδυση” ώστε να συμπεριλάβει τα μεταφορικά μέσα, την κατασκευή και εξοπλισμό των εργατικών κατοικιών για τη στέγαση του προσωπικού της επιχείρησης, καθώς και τις εγκαταστάσεις για την αναψυχή των εργαζομένων, για δαπάνες επισκευής και αναπαλαίωσης παραδοσιακών κτιρίων. Ευεργετούνταν οι επενδύσεις οργανισμών Τ.Α., συνεταιρισμών και αποδήμων Ελλήνων.

Ας αναφερθεί εδώ και ο οικιστικός ν.1337/83 ο οποίος, πέρα από την καθιέρωση της συμμετοχής του πολίτη και της Τ.Α. στις πολεοδομικές μελέτες και το σχεδιασμό και τη προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, είχε ως στόχο και την πολιτική αγοράς από το δημόσιο και την Τ.Α. όσο το δυνατόν περισσότερης γης για να συγκρατηθούν οι τιμές και να διευκολυνθεί η παροχή φτηνής κατοικίας στους πολίτες που έχουν ανάγκη.

Πολύ σημαντικός ήταν ο νόμος-πλαίσιο για τα ΑΕΙ (1268/82), ο οποίος άλλαξε αισθητά το συσχετισμό δυνάμεων στα πανεπιστήμια,

214. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 177.

θίγοντας την απόλυτη εξουσία των τακτικών καθηγητών. Με τον νόμο αυτό θεσμοθετήθηκαν δύο νέα όργανα. Η Εθνική Ακαδημία Γραμμάτων και Επιστημών (ΕΑΓΕ), η οποία συντονίζει όλα τα ΑΕΙ σε ακαδημαϊκό, ερευνητικό και διδακτικό επίπεδο, και το Εθνικό Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας (ΕΣΑΠ), το οποίο διασφαλίζει τον κοινωνικό έλεγχο των ΑΕΙ, με συμμετοχή κοινωνικών και πανεπιστημιακών φορέων, κυβέρνησης και κομμάτων.

Οι αλλαγές που έγιναν ήταν:

- α) Κατάργηση της έδρας. Ως βασική δομική μονάδα του πανεπιστημίου, με αποφασιστικές αρμοδιότητες, ορίζεται το Τμήμα (που διαιρείται σε τομείς). Η σχολή έχει απλώς διοικητικές αρμοδιότητες. Τα συλλογικά και διοικητικά όργανα, τα οποία έχουν 3ετή διάρκεια και συμμετέχουν σε αυτά διδάσκοντες και φοιτητές, εκλέγονται από ίσο αριθμό όλου του διοικητικού προσωπικού και φοιτητών.
- β) Διασφάλιση πανεπιστημιακού ασύλου για όλους τους πανεπιστημιακούς φορείς, αλλά και για κάθε κοινωνική ομάδα που δεν παρεμποδίζει τη λειτουργία της ακαδημαϊκής κοινότητας. Αποφάσεις για την προστασία του πανεπιστημίου λαμβάνονται μόνο με ομόφωνη απόφαση ειδικού οργάνου στο οποίο συμμετέχουν διδακτικό προσωπικό και φοιτητές.
- γ) Κατάργηση του συστήματος τίτλων και βαθμών του διδακτικού προσωπικού και δημιουργία ενιαίου φορέα διδασκόντων τεσσάρων βαθμίδων, με ένταξη και του Ερευνητικού Διδακτικού Προσωπικού σε αυτές.
- δ) Διαδικασία εκλογής-προαγωγής καθηγητών από τα αντίστοιχα εκλεκτορικά σώματα του τμήματος.

ε) Κατάρτιση διδακτικού προγράμματος: από τη γενική συνέλευση του τμήματος, η οποία αποτελείται από όλους τους καθηγητές και εκπροσώπους των επιστημονικών συνεργατών και φοιτητών.

στ) Όλοι οι κλάδοι εργαζομένων στα ΑΕΙ συμμετέχουν με εκπροσώπους τους στη Γενική Συνέλευση του Ιδρύματος με δικαίωμα ψήφου για θέματα που τους αφορούν.

Ακόμα, θεσμοθετούνταν η έρευνα και οι μεταπτυχιακές σπουδές και καθιερωνόταν το εξάμηνο ως βασική χρονική μονάδα.

Στο ίδιο πνεύμα ήταν και ο ν.1404/83 για τα ΤΕΙ, έδινε δηλαδή έμφαση στον κοινωνικό έλεγχο, στη συμμετοχή όλων των φορέων στα όργανα για τη λήψη αποφάσεων και στη δημοκρατική λειτουργία των ιδρυμάτων.

Όσον αφορά τη γενική και μέση εκπαίδευση, ο ν.1304/82 άλλαζε το θεσμό εποπτείας με την κατάργηση του Επιθεωρητή Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης και την εισαγωγή του Σχολικού Συμβούλου, ενώ ο νέος κανονισμός των μαθητικών κοινοτήτων και η καθιέρωση των γενικών μαθητικών εκλογών εδραίωνε την πολιτική αντιπροσώπευση στα σχολεία.

Τέλος, το ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην κοινωνικοποίηση της υγείας. Πρώτα με τον ν.1278/82, ο οποίος σύστηνε το Κεντρικό Συμβούλιο Υγείας (ΚΕΣΥ), ένα επιτελικό όργανο με ουσιαστική ευθύνη για το σχεδιασμό της συνολικής κρατικής πολιτικής για την υγεία, το οποίο απαρτίζεται από αντιπροσώπους κοινωνικών και συνδικαλιστικών φορέων, με ενισχυμένη εκπροσώπηση του υγειονομικού κλάδου. Στη συνέχεια, με την καθιέρωση ενός ενιαίου και αποκεντρωμένου συστήματος, του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ, ν.1397/83), το κράτος αναλάμβανε τώρα την ευθύνη για την παροχή υπηρεσιών υγείας

σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από την οικονομική τους κατάσταση. Η χώρα διαιρείται σε υγειονομικές περιφέρειες και στην έδρα κάθε περιφέρειας συστήνεται το Περιφερειακό Συμβούλιο Υγείας (ΠΕΣΥ) και αυτό με αντιπροσώπευση υγειονομικών και άλλων κοινωνικών φορέων, ενώ ο πρόεδρός του μετέχει στην ολομέλεια του ΚΕΣΥ. Δημιουργούνται σε κάθε νομό Κέντρα Υγείας για θέματα προληπτικής ιατρικής και γενικότερης εξωνοσοκομιακής περίθαλψης. Απαγορεύτηκε η ίδρυση ιδιωτικών κλινικών και η επέκταση των ήδη υπαρχουσών, καθώς και η άσκηση δεύτερης δουλειάς στον ιδιωτικό τομέα από τους γιατρούς του ΕΣΥ. Ακόμα, με το ν.1316/83 συστάθηκε ο Εθνικός Οργανισμός Φαρμάκων, Εθνική Φαρμακοβιομηχανία και Κρατική Φαρμακαποθήκη, με αντιπροσώπευση της πολιτείας, της Τ.Α., συνδικαλιστών και επιστημόνων στα Διοικητικά τους Συμβούλια, που αποσκοπούσαν στην κοινωνικοποίηση και εξυγίανση του χώρου παραγωγής και διακίνησης των φαρμάκων.

Αυτή, συνοπτικά, ήταν η αλλαγή στο θεσμικό επίπεδο και υποστηρίζω ότι το κύριο χαρακτηριστικό της ήταν, όπως ακριβώς το διατύπωνε και το ΠΑΣΟΚ, το “βάθεμα” (με την έμφαση στον κοινωνικό έλεγχο και συμμετοχή, στα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες) και “πλάτεμα” (από το εθνικό κοινοβούλιο, στην τοπική αυτοδιοίκηση και το συνδικαλισμό) της δημοκρατίας. Το ΠΑΣΟΚ πραγματοποίησε, κατά την άποψή μου, πολλές τελικά από τις υποσχέσεις του, προωθώντας τα συμφέροντα των λαϊκών μαζών και βελτιώνοντας τη θέση τους στους θεσμούς του κράτους, τροποποιώντας έτσι αισθητά το συσχετισμό δυνάμεων στο κράτος και την κοινωνία. Είναι ενδεικτικό για τη σχέση κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης ότι σχεδόν όλα τα νομοσχέδια του ΠΑΣΟΚ καταψηφίστηκαν από τη Δεξιά (ΝΔ) και

υπερψηφίστηκαν από την παραδοσιακή Αριστερά (ΚΚΕ),²¹⁵ δηλαδή το λαϊκό μπλοκ εκφράστηκε κατεξοχήν από το ΠΑΣΟΚ και δευτερευόντως από το ΚΚΕ, με μία ευδιάκριτη συμμαχία, ενώ το αστικό μπλοκ από τη ΝΔ.

Το ερώτημα είναι μέχρι ποίου σημείου έφτανε αυτή η τροποποίηση του συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών. Η άποψη που κάνει λόγο για ένα “σοσιαλδημοκρατικό” συμβόλαιο (με μια ευρύτερη έννοια, αφού η σοσιαλδημοκρατία ως συγκεκριμένο ιστορικό παράδειγμα ορισμένων χωρών της δυτικής Ευρώπης [Σουηδία, Γερμανία κτλ.] δεν αρμόζει στην περίπτωση της Ελλάδας), για μια ρεφορμιστική “παθητική επανάσταση”,²¹⁶ είναι πολύ δύσκολο να αμφισβητηθεί, αφού δεν είναι βεβαίως δυνατόν να ισχυριστεί κανείς ότι επί περιόδου ΠΑΣΟΚ υπήρξε κυριαρχία των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής και του εργατικού κράτους, ούτε άλλωστε ήταν κάτι τέτοιο μέσα στα πραγματικά σχέδια των πολιτικών-πρωταγωνιστών της Αλλαγής, όπως φαίνεται και από διάφορες δηλώσεις τους κατά την ΠΑΣΟΚική διακυβέρνηση, οι οποίες στόχευαν στην άμβλυνση και όχι στην κατάργηση των ταξικών αντιθέσεων. Μια τέτοια αντίληψη όμως κρίνεται, κατά την άποψή μου, απόλυτη, διότι πρόκειται για μανιχαϊκή θεώρηση των πραγμάτων (ό,τι δεν είναι σοσιαλισμός, είναι αστικός εκσυγχρονισμός), ανιστόρητη, διότι ο σοσιαλισμός θεωρείται ένας και είναι μία οργάνωση της κοινωνίας που πραγματοποιείται ως διά μαγείας σε μία στιγμή και όχι με καθημερινούς αγώνες που εντείνουν τις

215. Με μία εξαίρεση, το νομοσχέδιο για τον πολιτικό γάμο, όπου υπερψηφίστηκε από τη Δεξιά και καταψηφίστηκε από το ΚΚΕ επειδή δεν καθιέρωνε τον πολιτικό γάμο ως υποχρεωτικό.

216. Για την γκραμσιανή αυτή έννοια, βλ., εκτός των άλλων, Α. Sassoon, *ό.π.*, σ. 204-218.

αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος και κράτους, στατική, με την έννοια ότι δεν αναλύει τις κοινωνικές συγκρούσεις στο ιστορικό γίνεσθαι ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού που κάνουν τη διαφορά, υπερ-θεωρητική, αφού κινείται σε πολύ ψηλό επίπεδο αφαίρεσης.

Στο εισαγωγικό μέρος έχει υπογραμμιστεί ότι το καπιταλιστικό διαφέρει ουσιωδώς από κράτος σε κράτος. Ας δούμε πώς η πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, πέρα από το νομοθετικό έργο, επηρέασε μετριάζοντας, αν όχι θίγοντας, την κυριαρχία του ΚΤΠ και του αυταρχικού καπιταλιστικού κράτους στην Ελλάδα.

Η περίοδος 1981-85 δικαίως έχει χαρακτηριστεί²¹⁷ ως το “απόγειο της Μεταπολίτευσης”. Δηλαδή, η βαθμιαία ισχυροποίηση του λαϊκού μπλοκ στη Μεταπολίτευση σε όλα τα επίπεδα (ιδεολογικό-πολιτικό-οικονομικό), επισφραγίζεται και προωθείται με την έλευση στην εξουσία του ίδιου του πολιτικού εκφραστή των λαϊκών δυνάμεων στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80. Το ιδιωτικό κεφάλαιο επλήγη, όχι τόσο εξαιτίας τέτοιων υπαρκτών παραγόντων της οικονομικής κρίσης, όπως της ανόδου της τιμής του πετρελαίου και της εισόδου νέων χωρών με συγκριτικά πλεονεκτήματα στο διεθνή ανταγωνισμό, αλλά κυρίως λόγω της ισχυροποίησης της θέσης της εργατικής τάξης τόσο μέσα στην παραγωγή όσο και στο πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο, με άμεσες συνέπειες την άνοδο του εργατικού κόστους και την πτώση της παραγωγικότητας, την επέκταση των κοινωνικών δαπανών και την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους —το κοινωνικό κράτος αποτελεί την “κρίση” του κεϋνσιανού παρεμβατικού κράτους και είναι λάθος να ταυτίζεται με αυτό²¹⁸— την πολιτική-ιδεολογική ηγεμονία των εργαζόμενων τάξεων και των

217. Βλ. σχετικά, Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 221-297.

218. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 389-403.

αριστερών ιδεών, αφού ο σοσιαλισμός ήταν το επιθυμητό κοινωνικό σύστημα από τη μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού, όπως εκφραζόταν στα αριστερά πολιτικά κόμματα, στο συνδικαλισμό, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στο πανεπιστήμιο.²¹⁹

219. Είναι πολύ ενδιαφέρον για όλα τα ζητήματα που εξετάζονται εδώ είτε θεωρητικά είτε ιστορικά, να καταστεί σαφής η διαφορά του πολιτικού κλίματος που επικρατούσε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '80 και καθ' όλη την πρώτη τουλάχιστον τετραετία της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, με αυτό του τέλους της δεκαετίας του '90, όπου και πάλι το ΠΑΣΟΚ είναι στη κυβέρνηση (αλλά πρόκειται βεβαίως — και κατά συνέπεια της διαφορετικής συγκυρίας — για ένα διαφορετικό ΠΑΣΟΚ). Έτσι λοιπόν, (βλ. αφιέρωμα *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* “Από τα οράματα του '80 στην αγορά του '90”, 15/8/98 και έρευνες του ΕΚΚΕ 1996 και 1985-90 για την πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων) το 1980 (έρευνα MRB) το 76% επιθυμούσε αλλαγή τρόπου διακυβέρνησης και το 61% ήθελε περισσότερες κρατικοποιήσεις, ενώ το 1986 στην έρευνα του ΕΣΙΠ (Εθνικό Συμβούλιο Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας, που διοργάνωνε τότε τις διαδηλώσεις κατσαρόλας) το 55,9% επιθυμούσε την κοινωνικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων, το 77,5% τη βοήθεια στην ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, το 50,7% την κατάργηση των διαφημίσεων στην τηλεόραση, ενώ μόλις το 11,6% επιθυμούσε την κατάργηση του κρατικού ελέγχου των τιμών. Στη δεκαετία του '90 (έρευνες ΑΛΚΟ 1990-94) το 82% πιστεύει ότι ο τόπος χρειάζεται πρακτικές λύσεις και όχι οράματα και το 46% ότι χρειάζεται οικονομική πολιτική μακριά από ιδεολογίες. Βάσει των ερευνών του ΕΚΚΕ σε μία δεκαετία έπεσαν στο μισό (από 10,2% στο 4,9%) αυτοί που θεωρούσαν τον εαυτό τους ακραία αριστερό, αυτοί που τον θεωρούσαν αριστερό/κεντροαριστερό έπεσαν από 30,8% στο 23,3%, ενώ οι συμπαθούντες συνδικαλιστικών οργανώσεων όπως η ΓΣΕΕ μειώθηκαν από 34,6% σε 7,8%. Ακόμη, είναι εύγλωττα τα συμπεράσματα που εξάγονται από αυτές τις έρευνες σχετικά με την αυξανόμενη απάθεια και αρνητισμό για την πολιτική (ενώ οι Έλληνες ήταν με διαφορά ο πιο πολιτικοποιημένος λαός στην Ευρώπη, τώρα μόνο 4 στους 10 πολίτες ενδιαφέρονται) και τα κοινά (μειώθηκαν κατά 50% οι αναγνώστες του ημερήσιου τύπου) και την ιδεολογική σύγχυση. (Για τον πολιτικό κυνισμό, πολιτική και αλλοτρίωση και ΜΜΕ, βλ. σχετικά Ν. Δεμερτζής, Π. Καφετζής, “Πολιτικός Κυνισμός, Πολιτική Αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η Περίπτωση της 3ης Ελληνικής Δημοκρατίας”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και Πολιτική – Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 174-218).

Η αναβάθμιση της εργατικής τάξης και η προσπάθεια δημιουργίας ενός κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα από το ΠΑΣΟΚ έγινε καθυστερημένα και ετεροχρονισμένα, σε μια εποχή που η εργατική τάξη και οι κατακτήσεις της δέχονταν ισχυρό χτύπημα διεθνώς. Η ορμή όμως της Αλλαγής και η δίψα των λαϊκών δυνάμεων για θεσμικές και οικονομικές κατακτήσεις ήταν τόσο μεγάλη, που θέματα “οικονομικής αποτελεσματικότητας” βρίσκονταν εκτός ατζέντας. Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ μέχρι το '85 ήταν μάλλον εχθρική προς το ιδιωτικό κεφάλαιο και θεωρούσε το κράτος (της Αλλαγής) ως το βασικό μοχλό ανάπτυξης της κοινωνίας και οικονομίας. Το κεφάλαιο δεν θίχτηκε μόνο άμεσα-οικονομικά με τη μείωση ή/και απώλεια της κερδοφορίας του, αλλά και στο πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο, με τη συσσωρευμένη πεποίθηση από την πολιτική ηγεσία και το λαό ότι “μπορούμε να κάνουμε και χωρίς αυτό”, όπως δείχνει και η κυβερνητική πολιτική.

Είναι ενδεικτικό να δει κανείς τη σωρεία των μεγαλύτερων ιδιωτικών επιχειρήσεων, που ήδη από το 1979 εγκαταλείπονταν, λόγω υπερχρέωσης, από τους ιδιοκτήτες τους και περνούσαν στον έλεγχο του κράτους.²²⁰ Επί ΝΔ: Ωνάσης (Ολυμπιακή), Νιάρχος (Διυλιστήρια Ασπροπύργου), Ανδρεάδης (τέσσερις τράπεζες, πέντε ασφαλιστικές εταιρίες, δύο ναυπηγεία, πλοία, λιπάσματα, το Χίλτον), το Νεώριο της Σύρου. Επί ΠΑΣΟΚ: Μποδοσάκης (Μεταλλεία Χαλκιδικής, Λάρυμνας, Λιπάσματα Δραπετσώνας και Βορείου Ελλάδας, ΠΥΡΚΑΛ, ΛΑΡΚΟ), Νιάρχος (Ναυπηγεία Σκαραμαγκά), Τσάτσοι (τσιμέντα), Σκαλιστήρης (το μεγαλύτερο εξορυκτικό συγκρότημα), Πειραιϊκή-Πατραϊκή (η μεγαλύτερη υφαντουργική βιομηχανία), στη χαρτοβιομηχανία, το συγκρότημα Λαδόπουλου, η Αθηναϊκή Χαρτοποιία και η Θεσσαλική, ακόμα, η

220. Βλ. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 217-219, 237-245.

Ελληνική Χαλυβουργία και η πολυεθνική ΕΣΣΟ-Πάππας. Πέραν της κρατικοποίησης του ιδιωτικού κεφαλαίου και την ίδρυση του Οργανισμού Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων με το πέρασμα σε αυτόν 45 προβληματικών επιχειρήσεων, παρατηρήθηκε συρρίκνωση των δραστηριοτήτων του υπόλοιπου ιδιωτικού κεφαλαίου, καθώς και το πρωτοφανές τρομοκρατικό χτύπημα στο μεγάλο εμπορικό κεφάλαιο στην αρχή της δεκαετίας του '80 (εμπρησμοί του MINION, Ατενέ, Κλαουδάτου, Κατράντζου), αλλά και τις άγριες δολοφονίες από την “17 Νοέμβρη”, επιφανών μελών της μεγάλης αστικής τάξης (βιομήχανοι Αγγελόπουλος και Αθανασιάδης). Ο κρατικός τομέας είχε ουσιαστικά την πρωτοκαθεδρία στη συνολική εθνική οικονομία,²²¹ αφού τα κεφάλαια των κρατικών επιχειρήσεων ξεπερνούσαν κατά πολύ αυτά των ιδιωτικών.²²²

Είναι βέβαιο, επίσης, ότι υπήρξε αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων στο δημόσιο. Εάν ληφθεί ως δεδομένο²²³ ότι καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι την αρχή της δεκαετίας του '70 οι εξαρτώμενοι από το δημόσιο αυξάνονται με ένα ποσοστό της τάξης του 28% (από 250.000 το 1950 σε 320.000 το 1971), στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης πρόκειται για διπλασιασμό του αριθμού της κρατικής απασχόλησης (500.000 το 1981 και περίπου 600.000 στα μέσα της δεκαετίας του '80 κατά τον Καραμπελιά).²²⁴ Πιο σημαντικό στοιχείο από την καθουτού διόγκωση του κρατικού τομέα είναι, βεβαίως, η αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στους θεσμούς του κράτους. Έτσι, ενώ

221. Οι δημόσιες δαπάνες από 36,8% του ΑΕΠ το 1980, αυξήθηκαν στο 47,1% το 1984 και στο 51,5% το 1985. Βλ. σχετικά, Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 247, και Παράρτημα, Πίνακα 9.

222. Βλ. σχετικά, Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 250.

223. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 84-86 και Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 249.

224. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 249.

οι δαπάνες στους τομείς της άμυνας, αστυνομίας και δικαιοσύνης αντιστοιχούσαν το 1962 στο 27,87% του συνόλου των δημοσίων δαπανών, έναντι 40,58% των δαπανών στους τομείς υγείας και πρόνοιας το ίδιο έτος, το 1985 τα αντίστοιχα ποσοστά έγιναν 19,75% και 49,11%.²²⁵ Και ενώ στο μεταπολεμικό κράτος κύριο βάρος κατείχε η καταστολή και η διοίκηση (από τους 250.000 συνολικά απασχολούμενους από το κράτος, οι 144.421 ήταν πολιτικοί υπάλληλοι και οι 65.000 στρατιωτικοί) στο μεταπολιτευτικό “ΠΑΣΟΚικό” κράτος ενισχύεται ο ρόλος του επιχειρηματικού-παρεμβατικού κράτους (περίπου 250.000 απασχολούμενοι στις δημόσιες υπηρεσίες) και ο ρόλος του κοινωνικού κράτους²²⁶ (περίπου 150.000 απασχολούμενοι στην εκπαίδευση, υγεία, ασφάλιση).²²⁷

Μολονότι το καπιταλιστικό κράτος χρησιμοποιεί τις κρατικοποιήσεις ως σημαντικό μέρος της αντικυκλικής του πολιτικής, η περίπτωση ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να εξηγηθεί ως προσπάθεια διάσωσης της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Το αυξημένο βάρος του κρατικού τομέα, με τροποποιημένο το συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό του και μάλιστα η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, μόνο αρνητικά αποτελέσματα είχαν για την κεφαλαιακή συσσώρευση. Η δύναμη των εργατικών στρωμάτων

225. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 12.

226. Βλ. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 250.

227. Να τονιστεί εδώ ότι, παρά τη διόγκωση του κρατικού τομέα, η Ελλάδα, όπως και άλλες χώρες με παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης, παραμένει η χώρα με τους λιγότερους δημόσιους υπαλλήλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση (βλ. Παράρτημα, Διάγραμμα 1 και Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *ό.π.* και Πολ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*). Συνεπώς, η φιλολογία που αναπτύσσεται από πολλούς “ειδικούς” και μη για τον υπέρμετρο αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα στηρίζεται σε λανθασμένη βάση, διότι το πρόβλημα δυσλειτουργίας και αναποτελεσματικότητας του κρατικού τομέα δεν είναι αριθμητικό αλλά πολιτικό (ή έστω τεχνοκρατικό).

ήταν αυτή που επέβαλε την ογκούμενη κρατικοποίηση —για να αντιμετωπισθεί η ανεργία, η ανασφάλεια και η εντατικοποίηση της εργασίας— και την αύξηση του άμεσου και έμμεσου μισθού. Να αναφερθεί εδώ ότι το μερίδιο των επιχειρηματικών κερδών στο εθνικό εισόδημα κατέβηκε από το 34,6% το 1980 (41,7% ήταν το 1970) στο 30,4% το '85 και το αντίστοιχο μερίδιο των μισθών ανέβηκε από το 47,3% το 1980 (39,6% το 1970) στο 52% το '85.²²⁸ Ακόμα, η αύξηση των κοινωνικών δαπανών είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της κοινωνικής κατηγορίας των “φτωχών”, αφού, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΟΚ, τα 2,1 εκατ. άτομα που ζούσαν κάτω από τα όρια της φτώχειας το 1980, μειώθηκαν σε 1,8 εκατ. το 1986. Ενώ λοιπόν στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών αυξήθηκαν κατά 4,2% και το εργατικό κόστος αυξανόταν ετησίως με ένα μέσο όρο γύρω στο 22% —όταν στις επτά μεγαλύτερες χώρες του ΟΟΣΑ η μέση αύξηση το '85 ήταν 2,25%—,²²⁹ και οι κοινωνικές δαπάνες του κράτους πήγαν από 15,5% του ΑΕΠ το 1981, στο 21% το 1985,²³⁰ κάτι που δείχνει ξεκάθαρα την κοινωνική πολιτική την οποία άσκησε το ΠΑΣΟΚ, η αποδοτικότητα του κεφαλαίου από 5,4% το 1981, πήγε -4,7% το '82, -3,5% το '83, -6% το '84²³¹ και οι ιδιωτικές επενδύσεις από 8,2% που αυξάνονταν το 1979, πήγαν στο -7,8% το 1980, -9,9% το '81, -5% το '82, -6% το '83, -13,3% το '84.²³² Ενώ το ΑΕΠ έμενε στάσιμο, πράγμα που

228. Βλ. (όπως επίσης και για κάθε έτος της δεκαετίας του '80) την Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το '85, Αθήνα 1986, σ. 77-78.

229. Βλ. την Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το '85, *ό.π.*, σ. 77.

230. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 267, και Παράρτημα, Πίνακα 10.

231. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 236.

232. Γ. Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 264, και Παράρτημα, Πίνακα 11.

δείχνει, ότι οι δημόσιες επενδύσεις δεν αρκούσαν για να καλύψουν τη συρρίκνωση της ελληνικής οικονομικής βάσης.

Συνάγεται εύκολα επομένως ότι, εφόσον η αύξηση των κρατικών και δη κοινωνικών δαπανών συμβάδιζε με μια στάσιμη οικονομία, ο μόνος τρόπος χρηματοδότησης αυτών των δαπανών ήταν ο δανεισμός, πράγμα που έγινε και επικρίθηκε σφοδρά όσον αφορά την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, διότι οδήγησε στο μεγάλο έλλειμμα του δημόσιου τομέα, που οι καθαρές δανειακές ανάγκες για τη χρηματοδότησή του έφτασαν το '85, περίπου το 18% του ΑΕΠ.²³³ Ενώ το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών έφθασε στα 3,3 δις \$, δηλαδή 10% του ΑΕΠ,²³⁴ όχι τόσο λόγω του εμπορικού ισοζυγίου, αλλά εξαιτίας της επιδείνωσης του ισοζυγίου άδηλων πόρων, βασικού στοιχείου της ένταξης του ελληνικού καπιταλισμού στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η μόνη αντίρροπη τάση στα ελλείμματα ήταν οι συνεχώς αυξανόμενοι πόροι από τις επιδοτήσεις της ΕΟΚ. Επίσης, ο πληθωρισμός στο τέλος του '85 έφτασε το 25%²³⁵ και κρατιόταν τεχνητά σε μικρότερα επίπεδα με την καθυστέρηση της αύξησης των δημόσιων τιμολογίων. Τα στοιχεία αυτά έδειχναν ότι έπρεπε να ληφθούν μέτρα και αποτέλεσαν τους λόγους της επιβολής της σταθεροποιητικής πολιτικής μετά τις εκλογές του '85.

Η άποψή μου είναι ότι στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ φθάσαμε στα όρια της “σχετικής αυτονομίας του κράτους”. Δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί η κεφαλαιακή συσσώρευση με αυτούς τους όρους, όταν δηλαδή η επέκταση του κράτους και η ηγεμονία του λαϊκού μπλοκ μέσα και έξω από αυτό έθιγε την καπιταλιστική (ανα)παραγωγή. Είναι

233. Κ. Σημίτης, *Η πολιτική της οικονομικής σταθερότητας*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 14.

234. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 12.

235. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 12.

ενδεικτικές για την κοινωνική πόλωση οι αντιδράσεις στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Τα μεν λαϊκά στρώματα ήταν ευχαριστημένα (το 1980 είχαμε 20.495 εκατομμύρια χαμένες ώρες εργασίας από απεργίες, ενώ το '81 είχαμε 5.342, το '82 7.892, το '83 2.986, το '84 2.690)²³⁶ και έδωσαν εκ νέου μεγάλη νίκη με 46% στο ΠΑΣΟΚ στις εκλογές '85, κόβοντας το δρόμο στη νεοφιλελεύθερη επίθεση που άρχιζε τότε η ΝΔ, ενώ στις 13 Μαΐου 1984 είχαμε το μοναδικό φαινόμενο της διαδήλωσης διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας από την αστική τάξη (βιομήχανοι, έμποροι, εμποροβιομηχανικό επιμελητήριο κτλ.).

Το '85 ήταν μια κρίσιμη χρονιά: ή θα επιδιωκόταν η συμφιλίωση με το κεφάλαιο, μέσα από μια αρμονικότερη σχέση κράτους-κεφαλαίου, με στόχο την ανάκαμψη της καταρρέουσας (καπιταλιστικής) οικονομίας ή θα έπρεπε πλέον να επιχειρηθεί η ριζική ρήξη με το κεφάλαιο και η κατεύθυνση προς έναν “τρίτο” σοσιαλιστικό δρόμο. Η πρώτη λύση είναι πάντα η ευκολότερη και η πιο σίγουρη ως προς τα αποτελέσματά της, πέραν των όποιων προθέσεων της πολιτικής ηγεσίας, η οποία δεν φαίνεται να ήθελε κάποια ουσιαστική ρήξη με τον καπιταλισμό. Μια υγιής καπιταλιστική οικονομία είναι, συνήθως, προτιμότερη και από τους ίδιους τους εργαζομένους, αφού με ένα σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο μπορεί να ανταλλαχθεί η εργασιακή ειρήνη με το ανέβασμα του βιοτικού επιπέδου,²³⁷ ενώ το πέρασμα στον “αμιγή” σοσιαλισμό εγκυμονεί πολλούς κινδύνους: πτώση του επιπέδου ζωής των εργαζομένων τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, φυγή του κεφαλαίου, αποεπένδυση και πτώση της ανταγωνιστικότητας με υποβάθμιση της χώρας στο διεθνή

236. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 6.

237. Βλ. σχετικά, A. Przeworski, M. Wallerstein, “The Structure of Class Conflict in Democratic Capitalist Societies”, *American Political Science Review*, No 76 (1982).

καταμερισμό εργασίας, ιμπεριαλιστική απειλή, έντονες εσωτερικές κοινωνικές συγκρούσεις με πλεονεκτικότερη πάντα τη θέση της αστικής τάξης, η οποία, εκμεταλλευόμενη την οικονομική δυσπραγία, μπορεί να σχηματίσει ευρείες συμμαχίες και να επανέλθει πολύ δριμύτερη. Με άλλα λόγια, το πέρασμα σε έναν “αμιγή” σοσιαλισμό είναι πολύ δύσκολο, όσο τουλάχιστον θεωρείται δεδομένη η αντίθεση κοινωνικής πολιτικής και οικονομικής αποτελεσματικότητας.

Αυτή ήταν και η θεμελιώδης αντίφαση της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ που κατέληξε στην αλλαγή σκηνικού της δεύτερης τετραετίας με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα. Οι εργατικές και λαϊκές δυνάμεις κατάφεραν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους με οικονομικές και κυρίως θεσμικές κατακτήσεις, για τις οποίες πάλευαν επί δεκαετίες, και κάθε σκέψη για οικονομική αποτελεσματικότητα, μοιραία, έπεφτε στο κενό. Τώρα όμως, όταν η δυναμική της Μεταπολίτευσης ολοκληρωνόταν και μια καινούργια ιστορική συγκυρία έθετε στο προσκήνιο νέους προβληματισμούς, το εργατικό κίνημα και οι συνδικαλιστικοί και πολιτικοί του φορείς έπρεπε να διατυπώσουν, συγκεκριμένα και χωρίς γενικότητες, τη θέση τους για μια σειρά επειγόντων οικονομικών προβλημάτων, όπως των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα, την τύχη των προβληματικών επιχειρήσεων, της παραγωγικότητας, κτλ., με κατεύθυνση όχι μόνο τα άμεσα εργατικά συμφέροντα, αλλά και τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη, διότι διαφορετικά η αναδιοργάνωση των ταξικών συμμαχιών θα απέβαινε αρνητική για την εργατική τάξη και οι λύσεις θα δίδονταν ερήμην της.

β. Η δεύτερη τετραετία –η συμφιλίωση με το κεφάλαιο

Αν στην πρώτη τετραετία το ΠΑΣΟΚ ήταν ο απόλυτος κυρίαρχος της πολιτικής σκηνής και το λαϊκό μπλοκ ήταν ηγεμονικό στην κοινωνία (η ορμή της Αλλαγής δεν άφηνε περιθώρια σοβαρής αντίδρασης σε κανένα αντίπαλο, όπως φαίνεται από τα γεγονότα και από την επικύρωση της λαϊκής συναίνεσης στις εκλογές του '85), στη δεύτερη τετραετία τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Κάθε μέρα που περνούσε το ΠΑΣΟΚ γνώριζε σημαντική φθορά. Άλλη όμως ήταν η φθορά των χρόνων '86 και '87 και άλλη των χρόνων '88 και '89, που οδήγησαν και στην εκλογική του ήττα. Η δίχρονη πολιτική λιτότητας το '86 και '87, οδήγησε στην αποκατάσταση των σχέσεων κράτους (ΠΑΣΟΚ) και κεφαλαίου, αλλά συνάντησε ισχυρότατες αντιδράσεις και μέσα στο ΠΑΣΟΚ και στα εργατικά-λαϊκά στρώματα. Η κυβέρνηση κατηγορήθηκε τότε ως αντιλαϊκή-τεχνοκρατική. Το επόμενο όμως, ουσιαστικά προεκλογικό, διάστημα, όταν τα σκάνδαλα είχαν την παντελή κυριαρχία στο πολιτικό προσκήνιο, η κυβέρνηση κατηγορήθηκε ως “λαϊκιστική” και κυβέρνηση απατεώνων. Ας δούμε αυτά τα δύο κυρίαρχα γεγονότα, που χωρίζουν τη δεύτερη τετραετία σε δύο περιόδους με διαφορετικά χαρακτηριστικά — μεγάλης σημασίας για τη σχέση ΠΑΣΟΚ, ελληνικού κράτους και κοινωνικών δυνάμεων.

Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα²³⁸ περιλάμβανε τα εξής βραχυπρόθεσμα μέτρα:

- 1) Συναλλαγματική πολιτική: υποτίμηση κατά 15% της δραχμής.

238. Για το σταθεροποιητικό πρόγραμμα αυτής της περιόδου και για τα στοιχεία που αναφέρουμε παρακάτω, βλ. το σημαντικό Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 37-42.

2) Πολιτική τιμών και εισοδημάτων: “ετεροχρονισμός” της ΑΤΑ, δηλαδή αναπροσαρμογή των ονομαστικών αμοιβών με βάση την προβλεπόμενη εξέλιξη των τιμών στο επόμενο τετράμηνο (και όχι στο προηγούμενο), καθώς και αφαίρεση από τον υπολογισμό του πληθωρισμού του εισαγόμενου πληθωρισμού. Αυτό θα ήταν και το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης των αποδοχών για δύο χρόνια. Όσοι είχαν ακαθάριστες μηνιαίες αποδοχές πέραν των 150.000 δρχ. δεν θα έπαιρναν ΑΤΑ. Η αύξηση των αγροτικών τιμών θα ήταν κατώτερη του πληθωρισμού. Έκτακτη εισφορά επί των κερδών των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών, καθώς και πάταξη της φοροδιαφυγής. Άσκηση ελέγχου τιμών κυρίως στον τομέα εισαγωγών.

3) Μέτρα για τον περιορισμό των δημοσίων ελλειμμάτων. Στόχος ήταν η μείωση του ελλείμματος του δημοσίου τομέα κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες το '86 και άλλες τόσες το '87, σε σχέση με το '85, με περικοπή των δημοσίων δαπανών και αύξηση των φορολογικών εσόδων με έμφαση στην πάταξη της φοροδιαφυγής.

4) Νομισματική πολιτική: επιτόκιο χορηγήσεων κατά μία μονάδα ψηλότερο από το επιτόκιο καταθέσεων και διαδικασία για τον εξορθολογισμό του τραπεζικού συστήματος.

5) Συμπληρωματικά μέτρα για τη μείωση του ελλείμματος ισοζυγίου πληρωμών: προσωρινή καθιέρωση, για ένα ευρύ φάσμα εισαγωγών, της υποχρεωτικής κατάθεσης προκαταβολών, εξάμηνης διάρκειας, στην Τράπεζα Ελλάδας, με δύο συντελεστές, 80% και 40% της αξίας του εισαγόμενου. Επίσης, έλεγχος και περικοπή δημοσίων δαπανών σε συνάλλαγμα.

Το δεύτερο μέρος του σταθεροποιητικού προγράμματος περιλάμβανε τους στόχους —αλλά όχι κάποια συγκεκριμένα μέτρα— της

αναπτυξιακής πολιτικής. Αυτοί οι στόχοι παρέμεναν οι ίδιοι που είχε πάντα το ΠΑΣΟΚ: καταπολέμηση ανεργίας, βελτίωση λειτουργίας δημοσίων επιχειρήσεων, επέκταση κοινωνικοποιήσεων και εποπτικών συμβουλίων, ανάπτυξη του ΕΣΥ, προσπάθεια για προμήθειες του κράτους από την εγχώρια βιομηχανία. Η αναπτυξιακή στρατηγική βασιζόταν στον “δημοκρατικό προγραμματισμό και την αποκέντρωση των οικονομικών αποφάσεων”.

Κεντρική επιδίωξη της νέας οικονομικής πολιτικής ήταν η εξασφάλιση ισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών (οι εξαγωγές κάλυπταν μόνο το 45% των εισαγωγών). Επίσης, η μείωση του πληθωρισμού και η αναδιανομή των παραγωγικών πόρων από την εγχώρια κατανάλωση στις επενδύσεις και εξαγωγές. Προϋποθέσεις γι’ αυτά: η συγκράτηση του εργασιακού κόστους, η μείωση των ελλειμμάτων του δημοσίου τομέα, ο περιορισμός του ρυθμού αύξησης της νομισματικής και πιστωτικής επέκτασης και η ενίσχυση των παραγωγικών δομών.

Στόχος ήταν να μειωθεί το έλλειμμα ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών σε 1,7 δις \$ το '86 και 1,25 δις \$ το '87, μέχρι να φθάσει το '88 σε ίσο επίπεδο με το ποσό των αυτόνομων εισροών κεφαλαίου από το εξωτερικό.²³⁹

Στόχος για τον πληθωρισμό ήταν το 16% στο τέλος του '86 και 10% το '87.²⁴⁰

Στόχος για το δημόσιο έλλειμμα ήταν να πέσει στο 13,6% του ΑΕΠ το '86 και στο 9,6% του ΑΕΠ το '87.²⁴¹

Τα αποτελέσματα της δίχρονης σταθεροποιητικής πολιτικής ήσαν τα εξής: Το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών, μειώθηκε το '86 σε 1,7 δις

239. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 14.

240. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 14.

241. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 14.

\$ και το '87 σε 1,2 δις \$, δηλαδή 2,6% του ΑΕΠ και επειδή αυξήθηκε η καθαρή εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων (1.44 δις \$ το '87) επιτεύχθηκε — ένα χρόνο νωρίτερα από ό,τι είχε σχεδιαστεί— ο μηδενικός καθαρός εξωτερικός δανεισμός.²⁴²

Ο πληθωρισμός, ενώ παρέκκλινε από το στόχο, εντούτοις είχε σαφή μειωτική τάση, που θα φαινόταν καλύτερα το '88. Έτσι, ο πληθωρισμός κυμάνθηκε στο 15,7% το '87, οφειλόταν όμως στην εφαρμογή του ΦΠΑ που τον επιβάρυνε με ένα 4%. Αν αφαιρεθεί η επίδραση του ΦΠΑ, ο πληθωρισμός στο β' εξάμηνο του '87 κυμάνθηκε στο πολύ χαμηλό για την εποχή 11,5%.²⁴³

Σημαντική παρέκκλιση από το στόχο του 9,6% του ΑΕΠ είχε το δημόσιο έλλειμμα: κυμάνθηκε στο 13,7% το '86 και 13,4% το '87.²⁴⁴ Επίσης, στον τομέα της νομισματικής πολιτικής, η προσφορά χρήματος με την ευρεία έννοια (M3) αυξήθηκε κατά 24,5%, ενώ ο στόχος ήταν το 15,5%.²⁴⁵

Ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου, στη δήλωσή του στις 12.10.85, έλεγε:

“Αυτό που θέλω να ξεκαθαρίσω είναι ότι δεν μιλάμε για μια πολιτική ζήτησης, που στοχεύει, όπως σε άλλες χώρες, στο να γίνουν επενδύσεις με τη δημιουργία υπερκερδών για τον ιδιωτικό τομέα, σε βάρος του εργαζόμενου λαού. Ο δικός μας στόχος είναι να συγκρατηθεί το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών σε ανεκτά επίπεδα, που να επιτρέπουν την

242. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 15, 16.

243. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 17.

244. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 18.

245. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 19.

επιτάχυνση της ανάπτυξης και τη διαφύλαξη της ανεξαρτησίας μας”.²⁴⁶

Πράγματι, ούτε το ΑΕΠ μειώθηκε, ούτε η ανεργία αυξήθηκε, παραμένοντας στα επίπεδα του 7,5%, πράγμα το οποίο ξεχωρίζει τη σταθεροποιητική πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ από άλλες πολιτικές λιτότητας είτε σοσιαλιστικών είτε συντηρητικών κυβερνήσεων και νεοφιλελεύθερων επιλογών, διότι ο μέσος όρος ανεργίας στις χώρες της ΕΟΚ ανερχόταν σε 12%.

Όμως, όπως συμβαίνει συνήθως σε περιπτώσεις πολιτικής λιτότητας, οι μισθωτοί εργαζόμενοι δέχτηκαν βαρύτερα από όλους τις συνέπειες της πολιτικής λιτότητας, καθώς έχασαν, μέσα σε δύο χρόνια, ό,τι είχαν κερδίσει την πρώτη τετραετία και συχνά πολύ περισσότερα: οι πραγματικές τους αποδοχές μειώθηκαν -8,9% το '86 και -4,4% το '87,²⁴⁷ ενώ τα επιχειρηματικά κέρδη αυξάνονταν με πολύ μεγάλους ρυθμούς (από 7,3 δις δρχ. το '84, σε 13,5 δις δρχ. το '85, 42,7 δις δρχ. το '86, κ.ο.κ.).²⁴⁸ Η εικόνα αυτή παρουσιάζει ανάγλυφα ποιος ακριβώς έφερε το βάρος της επιδιωκόμενης ανάκαμψης.

Η πολιτική σταθεροποίησης αναμφισβήτητα πέτυχε τη δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης στην ελληνική οικονομία, που οδήγησε σε πολύ ενθαρρυντικά στοιχεία το 1987 και κυρίως το 1988 και '89. Δηλαδή, βελτιώθηκε η ανταγωνιστικότητα με τη μείωση του εργατικού κόστους και την υποτίμηση του νομίσματος, οι ιδιωτικές επενδύσεις αυξήθηκαν

246. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 46-47.

247. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 8.

248. Βλ. σχετικά την Έκθεση του Διοικητή ΤΕ για το '87, Αθήνα 1988, σ. 72, 75 καθώς και εκτίμηση Γ. Σπράου στο Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 71, ότι η πραγματική αξία των μέσων αποδοχών των μισθωτών μειώθηκε κατά 12,5% στη διετία 1985-87.

στο 2,4% το '86, 5,5% το '87 και στο πολύ υψηλό 10,5% το '88,²⁴⁹ ο πληθωρισμός έπεσε στο πολύ χαμηλό, για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, 13,5% το '88 και ήταν 13,7% το '89, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών μειώθηκε ακόμα πιο πολύ το '88 σε 1,01 δις \$, ήτοι 1,9% του ΑΕΠ και με την αυξημένη εισροή των ιδιωτικών (μη δανειακών) κεφαλαίων, που έφτασαν τα 1,68 δις \$ το '88 δημιουργούνται μια πολύ θετική εξέλιξη,²⁵⁰ το δημόσιο έλλειμμα μειώθηκε από 17,9% το '85 σε 13,4% του ΑΕΠ το '87 (αλλά ανέβηκε στη συνέχεια σε 14,7% του ΑΕΠ, λόγω της επεκτατικής οικονομικής πολιτικής), η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε το '88 και '89 κατά 5% ετησίως, το χρηματιστήριο σημείωνε πρωτοφανή άνθιση,²⁵¹ το ΑΕΠ αυξήθηκε σημαντικά, κατά 3,5% το '88.

Παρέμεναν, βεβαίως, σημαντικά προβλήματα, όπως ο μεγάλος, σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, πληθωρισμός, το εξωτερικό χρέος, που υπερέβαινε τα 20 δις \$ ή το 38% του ΑΕΠ, το δημόσιο χρέος, που αντιστοιχούσε στο 93% του ΑΕΠ.²⁵²

249. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 20.

250. Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 16.

251. Ενώ στο τέλος του 1985 ο γενικός δείκτης του χρηματιστηρίου ήταν 70,95 μονάδες στο τέλος του 1987 έφτασε τις 272,47 μονάδες και οι μέσες ημερήσιες συναλλαγές σε μετοχές εκτινάχθηκαν από 18 εκατ. δραχμές σε 238 εκατ. δραχμές το 1987. Τα δε κέρδη των εισηγμένων στο Χρηματιστήριο επιχειρήσεων διπλασιάστηκαν τη διετία 1986-87 και έφθασαν τα 45 δις δραχμές το 1987 από 23 δις δραχμές το 1985. (Δ. Παπαριστείδης, *Χρηματιστήριο και υποψήφιος επενδυτής*, Γαλαίος, Αθήνα 1991, σ. 90-91, βλ. και Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, "Η τρελή κούρσα του Χρηματιστηρίου", *Ελευθεροτυπία*, 3/11/91).

252. Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 21-22. Όπως γράφει ο Ι. Στουρνάρας στο Ν. Τάτσος (επιμ.), *Τα δημόσια οικονομικά στην Ελλάδα*, Σμπίλιας, Αθήνα 1991: "Η κατά 7 περίπου ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ αύξηση των τρεχουσών δαπανών για κοινωνική ασφάλιση, πρόνοια και υγεία χωρίς ανάλογη αύξηση των δημόσιων εσόδων είναι το κύριο αίτιο της αύξησης του πρωτογενούς ελλείμματος και του δημόσιου χρέους τη δεκαετία του 1980. Από μία άλλη άποψη, βέβαια, η μεγάλη αυτή αύξηση

Υπήρξε, βεβαίως, αντίδραση των κοινωνικών δυνάμεων σε αυτή τη στροφή της κυβερνητικής πολιτικής. Αφενός, παρατηρήθηκε μια σαφής σύγκλιση του κράτους του ΠΑΣΟΚ με το κεφάλαιο, που, πέραν του περιεχομένου της σταθεροποιητικής πολιτικής, διακρίνεται και στις δηλώσεις του πρωθυπουργού, των υπουργών και των εκπροσώπων του κεφαλαίου, οι οποίοι πλησίαζαν στις απόψεις τους, δίνοντας έμφαση στην ανταγωνιστικότητα, την παραγωγικότητα, την κερδοφορία και την ιδιωτική πρωτοβουλία.²⁵³ Αφετέρου, η αντίδραση της εργατικής τάξης και του λαϊκού μπλοκ ήταν έντονη, αφού μάλιστα λίγους μήνες πριν από την εξαγγελία του σταθεροποιητικού προγράμματος, στις εκλογές του Ιουνίου '85, είχαν αρνηθεί μία τέτοια πολιτική “μονόπλευρης λιτότητας”, αποκρούοντας τη νεοφιλελεύθερη επίθεση της ΝΔ και του κεφαλαίου. Οι αντιστάσεις ήταν μεγάλες και οδήγησαν, πέρα από τους καθημερινούς συμβιβασμούς της κυβέρνησης με τους εργαζόμενους —που απέτρεψαν μια πιο ριζοσπαστική πολιτική προς την καπιταλιστική αναδιάρθρωση—

των τρεχουσών κοινωνικών δαπανών είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση του αριθμού των πολιτών που ζει κάτω από τα όρια της φτώχειας (από 2,1 εκατ. άτομα το 1980 σε 1,8 το 1986) σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας”. Όπως επιχειρηματολογεί ο Ν. Νικολάου, “Το εκρηκτικό μείγμα που κάνει δυσβάσταχτο το δημόσιο χρέος μας”, *Το Βήμα* (29/3/92), μολονότι υπάρχουν χώρες με μεγαλύτερο δημόσιο χρέος από ό,τι της Ελλάδας, που ξεπερνά το 100% του ΑΕΠ τους (Ιταλία, Βέλγιο, Ιρλανδία), αυτές επιτυγχάνουν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης με χαμηλό πληθωρισμό. Αυτό όμως γίνεται διότι —σε αντίθεση με την Ελλάδα της δεκαετίας του '80— αυτές οι χώρες είχαν εξαλείψει το πρωτογενές έλλειμμα από τους προϋπολογισμούς τους και είχαν επιτύχει πλεόνασμα στη διαχείριση. Αντιθέτως, η Ελλάδα ήταν η χώρα με το υψηλότερο πρωτογενές έλλειμμα στην Κοινότητα (βλ. Παράρτημα, Πίνακα 7). Δηλαδή, πέραν του ύψους του δημόσιου χρέους, σημασία έχει κυρίως η δυναμική του· η δε αντιμετώπισή του δεν αποτελεί τόσο τεχνοκρατικό πρόβλημα, όσο άμεσα πολιτικό, το οποίο σχετίζεται με το ποιες κοινωνικές τάξεις θα κληθούν να το πληρώσουν.

253. Βλ. Γ. Μαυρή, “Η επίθεση του κεφαλαίου”, *Θέσεις*, τχ. 15 (1986).

στην τελική αλλαγή πλεύσης της κυβερνητικής πολιτικής, με παραίτηση του υπουργού Εθνικής Οικονομίας και πρωτεργάτη αυτής της πολιτικής Κ. Σημίτη (προηγήθηκαν και προστριβές του με το Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ), όταν ο συμφωνημένος προϋπολογισμός λιτότητας για το '88, άλλαξε σε προϋπολογισμό δημοσιονομικής επέκτασης και αλλαγής εισοδηματικής πολιτικής.

Οι αντιδράσεις επεκτείνονταν από το επίπεδο των ανώτατων κυβερνητικών και κομματικών στελεχών (ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας δήλωσε ότι μόνο η συμπαράσταση του πρωθυπουργού έκανε δυνατή την εκτέλεση για δύο χρόνια του σταθεροποιητικού προγράμματος) και έτσι δεν εφαρμόστηκαν ορισμένα μέτρα που είχαν προβλεφθεί στο αρχικό σχέδιο, μέχρι τους εργαζόμενους στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα (οι χαμένες ώρες εργασίας από απεργίες ανέβηκαν στις 8.839 το '86 και στις 16.353 το '87),²⁵⁴ τους αγρότες (μεγάλα συλλαλητήρια), τη νεολαία (μαθητικές και φοιτητικές καταλήψεις). Το κύριο βάρος των κοινωνικών αγώνων ανέλαβαν οι εργαζόμενοι στην Κοινή Ωφέλεια (απεργίες ΠΟΠ-ΟΤΑ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ), στις τράπεζες (απεργία ΟΤΟΕ), στη βιομηχανία (απεργία ΛΑΡΚΟ), ακόμα οι νεολαίοι στο πανεπιστήμιο και στο σχολείο με τις καταλήψεις, ενώ έγιναν και πανελλαδικές-πανεργατικές απεργίες με τη συμμετοχή της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ. Η αντίστροφη μέτρηση για το ΠΑΣΟΚ άρχισε με την πρώτη του εκλογική ήττα, στις δημοτικές εκλογές του '86, όταν έχασε τους τρεις μεγάλους δήμους, της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Πρωτύτερα, ήδη από τον Οκτώβριο του '85, είχαμε τις αποχωρήσεις ανώτατων συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ και μελών της Κ.Ε., το σχίσμα στην ΠΑΣΚΕ και την ίδρυση της ΣΣΕΚ, τις δικαστικές

254. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 6.

μεθοδεύσεις στη ΓΣΕΕ, τη διαγραφή του “τσάρου της οικονομίας” της πρώτης τετραετίας, Γ. Αρσένη, λόγω της κριτικής που ασκούσε στην κυβέρνηση.

Το πρόβλημα που ανέκυψε για το ΠΑΣΟΚ, αλλά που πάντα —εν δυνάμει— υπήρχε, και υπάρχει σε κάθε κόμμα που βρίσκεται στην αντιφατική θέση να εκφράζει τις εργατικές-λαϊκές δυνάμεις και ταυτόχρονα την κρατική-αστική εξουσία, ήταν πολύ μεγάλο, γιατί αφορούσε την ίδια την επιβίωση του ΠΑΣΟΚ και είχε ως εξής: Από τη μία, η αλλαγή πλεύσης του ΠΑΣΟΚ και η στροφή προς το κεφάλαιο, ικανοποίησε τις αστικές δυνάμεις, αλλά αυτές εξακολουθούσαν να εκφράζονται στον πιο γνήσιο εκπρόσωπό τους, το κόμμα της ΝΔ. Επιπλέον, σε αυτή τη χρονική φάση, παρατηρείται μία σημαντική μεταστροφή ορισμένων αγροτικών στρωμάτων προς τη ΝΔ, καθώς επίσης και των “νέων” μικροαστικών στρωμάτων (δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί, κτλ.) προς τη Δεξιά και των “παραδοσιακών” μικροαστικών στρωμάτων (επαγγελματιοβιοτέχνες) προς τη Δεξιά και το ΚΚΕ²⁵⁵ και ακόμα, είχαμε τη μεγάλη άνοδο της επιρροής της ΝΔ και των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων στους φοιτητές και μαθητές, που έθετε τέρμα στην ηγεμονία της ευρύτερης Αριστεράς και των σοσιαλιστικών ιδεωδών στη νεολαία, καθ’ όλη τη Μεταπολίτευση. Από την άλλη πλευρά, μία πολύ ορατή κρίση εκπροσώπησης δημιουργούταν, αφού σημαντικό ποσοστό εργατικών-μισθωτών στρωμάτων αποχωρούσε από το ΠΑΣΟΚ και στρεφόνταν προς τα αριστερά και μάλιστα στη ΣΣΕΚ, δηλαδή στη μόνη πολιτικοποιημένη αλλά όχι κομματικοποιημένη συνδικαλιστική παράταξη, μια πρωτόγνωρη κατάσταση.²⁵⁶ Στο “κενό” λοιπόν έμενε το

255. Βλ. Χ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρή, “Πάλη των τάξεων και πολιτικά κόμματα 1985-1987. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη”, *Θέσεις*, τχ. 22 (1988).

256. Βλ. Χ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρή, *ό.π.*

ΠΑΣΟΚ, όταν με την αντιλαϊκή του πολιτική διαρρήγνυε τις σχέσεις εκπροσώπησής του με τις λαϊκές μάζες, που κατεξοχήν εξέφραζε, χωρίς να μπορεί να εκπροσωπήσει τις αστικές δυνάμεις, που εκφράζονταν στον “πιο γνήσιο” εκπρόσωπό τους, την παράταξη της Δεξιάς, αλλά στο κενό, δηλαδή χωρίς ουσιαστική πολιτική εκπροσώπηση, έμεναν και οι εργατικές και λαϊκές μάζες, αφού καμία πολιτική οργάνωση δεν κατόρθωσε να διατυπώσει μία πειστική εναλλακτική-αριστερή πρόταση και στρατηγική και έτσι να τις εκφράσει. Βέβαια, μία κρίση εκπροσώπησης διαταράσσει —δυνάμει επικίνδυνα— τις λεπτές ισορροπίες του συστήματος και έτσι η δυναμική του προβλήματος δεν αφορούσε μόνο το ΠΑΣΟΚ, αλλά το πολιτικό σύστημα γενικότερα και τις ίδιες τις αστικές δυνάμεις, που μπορεί μεν να εκπροσωπούνται από τη Δεξιά, αλλά που θέλουν να υπάρχει ένα κόμμα όπως το ΠΑΣΟΚ ώστε, σε ένα αρνητικό γι’ αυτές και θετικό για τις εργατικές και λαϊκές μάζες συσχετισμό δυνάμεων, να μπορεί να εφαρμοσθεί ένας εναλλακτικός τρόπος κεφαλαιακής συσσώρευσης, όπου θα ανταλλάσσεται η σχετικοποίηση της καπιταλιστικής εξουσίας και η μείωση της κερδοφορίας, με τη σταθερότητα του καθεστώτος και τη μείωση των κοινωνικών εντάσεων. Πάντως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, εξαιτίας της έλλειψης ικανής εναλλακτικής-αριστερής λύσης, που θα πρόβαλλε πειστικές απαντήσεις στα προβλήματα της συγκυρίας, αλλά και της επανόδου, μετά τη διετία λιτότητας, μιας φιλολαϊκής πολιτικής από την κυβέρνηση, το κενό αυτό καλύφθηκε και πάλι από το ΠΑΣΟΚ.

Αξίζει να ανιχνευθεί ποια ήταν, αν υπήρξε, η διαφορά της πολιτικής λιτότητας που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ από μια ανάλογη πολιτική της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς. Η κρατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ αγωνίστηκε πράγματι για να εμποδίσει τη συντελούμενη υποβάθμιση του

ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά. Όταν η παραδοσιακή ένταξη του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά (ναυτιλία, τουρισμός, άδελφοι πόροι) και τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα (χαμηλοί μισθοί) βρέθηκαν σε κρίση, λόγω της διεθνούς, αλλά και της εσωτερικής, συγκυρίας, μπήκε επιτακτικά το θέμα της αναβάθμισής του στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα, μέσω της “καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής”. Έπρεπε να καταστεί η ελληνική οικονομία ανταγωνιστική για να μεγαλώσει το μερίδιο των εξαγωγών της. Αναγκαστικά αυτός ο δρόμος περνούσε μέσα από την αποδυνάμωση της εργατικής τάξης, αφού υιοθετήθηκε η καπιταλιστική έξοδος από την κρίση.

Ενδεικτικό για την κρίση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το πραγματικό εργατικό κόστος ανά μονάδα προϊόντος, στη δεκαετία του '80, αυξήθηκε μόνο στην Ελλάδα και κατά 3,6%, ενώ στο σύνολο της ΕΟΚ μόνο μειωνόταν με ένα μέσο όρο 7%.²⁵⁷ Σαφώς η αύξηση αυτή οφείλεται στην πολιτική αμοιβών που ασκήθηκε κυρίως στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, αφού οι αμοιβές συνήθως υπερκάλυπταν την παραγωγικότητα και τον πληθωρισμό. Ας σημειωθεί δε ότι η ετήσια αύξηση παραγωγικότητας στην Ελλάδα, από το εκπληκτικό 9,7% στα χρόνια 1960-73 και από το 2,1% μεταξύ 1973-80, έφτανε τώρα το -0,3% (1980-90).²⁵⁸

Βέβαια, το συνολικό κόστος και η παραγωγικότητα-ανταγωνιστικότητα δεν εξαρτώνται μόνο από τους μισθούς. Άλλωστε το εργατικό κόστος και οι μισθοί εξακολουθούν να είναι ασύγκριτα

257. Βλ. Λίνος Πέτρος, “Φτωχά τα εργατικά μεροκάματα”, *Ελευθεροτυπία* (1990).

258. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 2.

χαμηλότεροι από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους.²⁵⁹ Όπως είναι γνωστό, οι εργατικές αμοιβές στην Ελλάδα είναι οι μικρότερες —εκτός της Πορτογαλίας— στην Ευρώπη και αντιστοιχούν στο 50% των ευρωπαϊκών.²⁶⁰ Αυτό δείχνει το εξής: το ελληνικό κεφάλαιο στήριξε τη μεγάλη ανάπτυξή του στη στυγνή εκμετάλλευση της εργατικής τάξης. Όταν εκείνη αμφισβήτησε έντονα την κυριαρχία του στη Μεταπολίτευση και κυρίως επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, πολιτικά-ιδεολογικά αλλά και οικονομικά, ζητώντας μεγαλύτερο μερίδιο του εθνικού πλούτου, η ελληνική αστική τάξη δήλωσε πλήρη αδυναμία να αντισταθμίσει την αύξηση μισθών με βελτίωση των άλλων συντελεστών, που όλοι μαζί συναποτελούν το κόστος παραγωγής: οργάνωση παραγωγής-τεχνολογία-κλίμακα (μέγεθος) παραγωγής.

Το ΠΑΣΟΚ λοιπόν, με το σταθεροποιητικό του πρόγραμμα, χτύπησε τον εργατικό μισθό. Αλλά αυτό δεν αρκεί για να ωθήσει στην καπιταλιστική αναδιάρθρωση και έξοδο από την κρίση, αν δεν συνοδεύεται από μία συνολική επίθεση του κεφαλαίου, σε όλα τα πεδία (πολιτική, ιδεολογία, εργασιακές σχέσεις, εκπαίδευση, διαχείριση ανεργίας, έλεγχος τιμών, οργάνωση αγοράς κτλ.), για την ανάκτηση της ηγεμονίας. Και ενώ μια τέτοια “τεχνοκρατική-εκσυγχρονιστική” τάση υπήρχε πάντα στο ΠΑΣΟΚ (ενώ στο Σημιτικό ΠΑΣΟΚ γίνεται κυρίαρχη), με χειροπιαστό αποτέλεσμα την επιβολή της σταθεροποιητικής πολιτικής, δεν κατόρθωσε τότε να καταστεί ηγεμονική ούτε μέσα στο ΠΑΣΟΚ ούτε στην ελληνική κοινωνία, αφού αυτή η πολιτική και διεκόπη πριν από την προγραμματισμένη λήξη της, αλλά και

259. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Η απο-ανάπτυξη σήμερα*, Εξάντας, Αθήνα 1986, για το εργατικό κόστος, σ. 215, 216.

260. Βλ. μεταξύ άλλων, Λίνος Πέτρος, *ό.π.* και πιο πρόσφατα στοιχεία της EUROSTAT στο *Το Βήμα* (28/02/2001), Β6.

δεν ήταν πλήρης, παραμένοντας μια βασικά εισοδηματική πολιτική και μη επεκτεινόμενη σε άλλους τομείς της ευρύτερης ταξικής σύγκρουσης. Η επίθεση του κεφαλαίου στο οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό επίπεδο άρχισε, αρκετά αλλοιωμένη, με την πολιτική λιτότητας του ΠΑΣΟΚ, αλλά κατέστη νικηφόρα μόνο με την άνοδο της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς στην εξουσία. Επί κυβέρνησης ΝΔ θα δούμε προσπάθειες πραγματικού συνολικού χτυπήματος του κεφαλαίου κατά της εργατικής τάξης σε όλα τα πεδία της ταξικής σύγκρουσης, με αποτέλεσμα και την αυταρχική μεταλλαγή του κράτους: Από τη μία, ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών του, χτύπημα στις δημοκρατικές ελευθερίες και δικαιώματα, ιδιαίτερο βάρος στην εκτελεστική αλλά και στη δικαστική εξουσία, από την άλλη “αποκρατικοποίηση” των τομέων εκείνων που παρεμποδίζουν την εργατική πειθαρχία στην καπιταλιστική παραγωγή και αγορά και άρση της όποιας κρατικής προστασίας στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα.

Είναι χαρακτηριστικό, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, ότι ενώ κατά την περίοδο της εφαρμογής του σταθεροποιητικού προγράμματος, το ΠΑΣΟΚ κατηγορήθηκε για τεχνοκρατισμό και δεξιά πολιτική και έδωσε την εντύπωση ενός σοβαρού διαχειριστή της εξουσίας που δεν σκέφτεται το πολιτικό κόστος της εφαρμογής μιας σκληρής πολιτικής, από τη στιγμή της αλλαγής της κυβερνητικής πολιτικής, από τη λιτότητα στην επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, και για τον επόμενο ενάμισι χρόνο που κυβέρνησε (μέχρι τον Ιούνιο του '89, αλλά και ύστερα), κατηγορήθηκε για “λαϊκισμό” (η περίφημη ρήση του Ανδρέα Παπανδρέου, “δεν υπάρχουν θεσμοί, μόνο ο λαός”), ανευθυνότητα (η προτροπή του πρωθυπουργού στον υπουργό Οικονομικών, “Τσοβόλα

δώσ' τα όλα'') και για σκανδαλώδη άσκηση εξουσίας και διαχείρισης του δημόσιου χρήματος.

Σκάνδαλα ή/και σκανδαλογία είχαμε και στα προηγούμενα χρόνια της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, αλλά η σκανδαλογία στα τέλη της δεκαετίας του '80 δεν είχε προηγούμενο στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Καθημερινά έβρισκε το φως της δημοσιότητας σωρεία σκανδάλων²⁶¹ ποικίλων ως προς το ποιόν και τη σπουδαιότητά τους. Τα σκάνδαλα ήταν το κύριο πολιτικό ζήτημα που επισκίασε κάθε άλλη εξέλιξη και άλλωστε το αίτημα της "κάθαρσης" ήταν κυρίαρχο στις εκλογές που ακολούθησαν. Κι ενώ οι δείκτες ήταν σχετικά καλοί για την οικονομία και κοινωνία (πέρα από τα στοιχεία που δόθηκαν πιο πάνω για την αύξηση των επενδύσεων, τη μείωση του πληθωρισμού, τη χαμηλή ανεργία κτλ., με την αλλαγή της εισοδηματικής πολιτικής, οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών αυξήθηκαν σημαντικά, κατά 5,8% το 1988 και 8,3% το '89,²⁶² με αποτέλεσμα και τη μείωση των κοινωνικών εντάσεων: 5.596 χαμένες ώρες εργασίας από απεργίες το '88 και 8.903 το '89, έναντι 16.353 το '87 και 20.635 το 1990),²⁶³ τίποτα δεν μπορούσε να αποσοβήσει την πτώση και εκλογική ήττα του ΠΑΣΟΚ. Γι' αυτό, άποψή μου είναι ότι το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε εξαιτίας των σκανδάλων και/ή της σκανδαλογίας, πράγμα που παραπέμπει κατευθείαν στον τρόπο άσκησης της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ. στο "ύψος και ήθος" της εξουσίας, γιατί αυτό είναι το αίτιο της δημιουργίας των σκανδάλων, αλλά και της ανεπιτυχούς προσπάθειας αντιμετώπισής τους.

261. Κατά τον Γ. Λάμψα, *Οι προνομιούχοι της εξουσίας. Η ελληνική νομενκλατούρα*, Ροές, Αθήνα 1988, 200 τον αριθμό.

262. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 8.

263. Βλ. Παράρτημα, Πίνακα 6.

Οι κατηγορίες ήταν συγκλονιστικές και επεκτείνονταν σε ένα ευρύ φάσμα: Από την προσωπική ζωή του πρωθυπουργού, τη δίμηνη απουσία του από την Ελλάδα λόγω ασθένειας και εγχείρησης, τα συνταγματικά προβλήματα που αυτή δημιουργούσε, τηλεφωνικές υποκλοπές και προκλητική συμπεριφορά του προέδρου του ΟΤΕ Θ. Τόμπρα, προμήθεια του επιχειρηματία και φίλου του πρωθυπουργού Γ. Λούβαρη από τη “σκανδαλώδη” αγορά των γαλλικών πυραύλων Magic, υπόνοιες για “σκανδαλώδη” αγορά των αεροπλάνων Mirage, σκάνδαλα στην ΕΒΟ που καταγγέλθηκαν από τον ίδιο τον αναπληρωτή υπουργό Εθνικής Αμυνας Σ. Γιώτα, ο οποίος στη συνέχεια παραιτήθηκε, νοθεία και οικονομικά σκάνδαλα από τους συνδικαλιστές της ΠΑΣΚΕ στο 24ο συνέδριο της ΓΣΕΕ, που καταγγέλθηκαν από τον αναπληρωτή υπουργό Παιδείας Σ. Τζουμάκα, ο οποίος στη συνέχεια παύθηκε από τον πρωθυπουργό μαζί με τον Χ. Καστανίδη, δίωξη κατά Λούβαρη για τα “πάμπερς”, χρήματα που σύμφωνα με καταγγελίες πήρε από τον Κοσκωτά, καταγγελία ότι, μετά από εντολή του πρωθυπουργού, ο υπουργός Οικονομικών Δ. Τσοβόλας εξυπηρέτησε παράνομα τον επιχειρηματία Καλκάνη, καταγγελία ότι ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Α. Κουτσογιώργας πήρε δύο εκατομμύρια δολάρια από τον Κοσκωτά για να φτιάξει στα μέτρα του το νόμο για το απόρρητο, συνέντευξη του Κοσκωτά στο TIME —ο οποίος στο μεταξύ είχε διαφύγει περιέργως από την Ελλάδα και είχε συλληφθεί στις ΗΠΑ— όπου ισχυρίζεται ότι είχε δώσει μεγάλα χρηματικά ποσά στον Ανδρέα Παπανδρέου και άλλα κυβερνητικά στελέχη, προφυλάκιση των επικεφαλής των ΔΕΚΟ που κατέθεσαν δισεκατομμύρια δραχμές στην Τράπεζα Κρήτης (του Κοσκωτά). Με το σχηματισμό της “κυβέρνησης της κάθαρσης” μεταξύ ΝΔ και Συνασπισμού της Αριστεράς (μετά τις εκλογές του Ιουνίου ’89 και μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου ’89)

παραπέμφθηκαν στο Ειδικό Δικαστήριο τα στελέχη του ΠΑΣΟΚ: Ν. Αθανασόπουλος, για το σκάνδαλο του γιουγκοσλαβικού καλαμποκιού που πουλήθηκε στην ΕΟΚ ως ελληνικό, Ανδρέας Παπανδρέου, Θ. Τόμπρας, Κ. Τσίμας για τις υποκλοπές, Ανδρέας Παπανδρέου, Α. Κουτσόγιωργας, Δ. Τσοβόλας, Π. Ρουμελιώτης, Γ. Πέτσος για το σκάνδαλο Κοσκωτά. Αν τα σκάνδαλα του ΠΑΣΟΚ οδήγησαν στην απονομιμοποίηση του κράτους στην κοινή γνώμη, ο τρόπος που το ΠΑΣΟΚ, ή καλύτερα ο Ανδρέας Παπανδρέου, χειρίστηκε την όλη υπόθεση έδειξε την έλλειψη μιας θεσπισμένης εσω-κομματικής δημοκρατίας, τον αρχηγικό του χαρακτήρα και τον απαρχαιωμένο — τουλάχιστον σ’ αυτήν την περίπτωση— λόγο του αρχηγού του. Ο Ανδρέας Παπανδρέου δηλαδή, ενώ δεν ανέλαβε *έμπρακτα* τις πολιτικές του ευθύνες, κινδυνολόγησε, θίγοντας για άλλη μια φορά την υπαιτιότητα του “ξένου παράγοντα” και των “σκοτεινών κέντρων αποφάσεων” και διατύπωσε ασαφείς καταγγελίες για επικείμενη αποστασία στελεχών του, πράγμα που προκάλεσε την έντονη κριτική στελεχών, μελών και βουλευτών του ΠΑΣΟΚ. Η κριτική εναντίον της ηγεσίας ήταν πρωτοφανής και ήταν έκδηλο ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου δεν θα μπορούσε πια να ηγεμονεύει στο ΠΑΣΟΚ όπως παλιότερα.²⁶⁴

Δεν θα υπεισέλθω στα παρασκήνια της παραπομπής του Ανδρέα Παπανδρέου και υπουργών της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ στο Ειδικό Δικαστήριο και στο ποινικό μέρος της διαλεύκανσης των σκανδάλων,

264. Παραιτήθηκαν από το βουλευτικό τους αξίωμα οι Γιώτας και Λάζαρης, από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ο Καρατζάς, παύθηκαν από τα υπουργικά τους καθήκοντα οι Τζουμάκας, Καστανίδης, διαγράφηκαν οι Μαγκάκης, Τρίτσης, Κακλαμανάκης. Στην 29η σύνοδο της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, μετά την εκλογική ήττα, η εισήγηση του Ανδρέα Παπανδρέου δεν τίθεται σε ψηφοφορία, διότι κινδυνεύει να καταψηφιστεί.

όπου θα αποδεικνυόταν, μέσω της δικαστικής οδού, κατά πόσον οι απαγγελλόμενες κατηγορίες ήταν βάσιμες. Θα επισημάνω απλώς ότι η παραπομπή του πρωθυπουργού και υπουργών του ΠΑΣΟΚ στο Ειδικό Δικαστήριο, αλλά και η πορεία της αποδεικτικής διαδικασίας σε αυτό, σαφώς οδήγησε (άσχετα με τις οποιεσδήποτε προθέσεις) στην ποινικοποίηση της Πολιτικής και αντίστροφα — στην πολιτικοποίηση της “ανεξάρτητης” Δικαιοσύνης. Αντικειμενικό γεγονός είναι ότι, με αιχμή τα σκάνδαλα, το ΠΑΣΟΚ δέχθηκε μια ισχυρή επίθεση από τα πολιτικά κόμματα, τον τύπο και τη δικαιοσύνη με πιθανό στόχο τη διάλυσή του και την πολιτική εξόντωση του Ανδρέα Παπανδρέου. Η επίθεση αυτή, η οποία γινόταν με την πρωτοφανή συμμαχία της Δεξιάς με την παραδοσιακή Αριστερά, και η οποία επεδίωκε την πολιτική και ποινική δίωξη της ηγεσίας και των στελεχών του ΠΑΣΟΚ, περιέκλειε, ούτε λίγο ούτε πολύ, έναν πολιτικό ρατσισμό για την παράταξη του ΠΑΣΟΚ. Δεν αναγνωρίζονταν στο ΠΑΣΟΚ ούτε κάποια προφανή θετικά που έκανε ως κυβέρνηση, αλλά αυτή ήταν μόνο μια “κυβέρνηση απατεώνων”. Όμως αυτή η επίθεση με όλα τα μέσα είχε ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επεδίωκε.²⁶⁵ Η άμυνα των ΠΑΣΟΚικών δυνάμεων σ’ αυτήν την εντονότατη πολιτική και ηθική πίεση και στην απομόνωσή τους από τους άλλους πολιτικούς φορείς, τον τύπο, αλλά και τη διανόηση, δεν μπορούσε να είναι “αισθητικά” ορθή (κυριαρχία του “Αυριανισμού”) και ανέστειλε τις τάσεις για κριτική προς την ηγεσία και διαμόρφωση ενός νέου ΠΑΣΟΚ, ακόμα και χωρίς την πρωτοκαθεδρία του Ανδρέα Παπανδρέου, προς όφελος της αδήριτης ανάγκης για πειθαρχία, ενότητα και συσπείρωση όλων των δυνάμεων της παράταξης γύρω από το

265. Βλ. Στ. Λυγερός, *ΠΑΣΟΚ. Το σύνδρομο του μεγάλου ασθενούς*, Στοχαστής, Αθήνα 1990, σ. 117.

πρόσωπο του Ανδρέα Παπανδρέου. Όσοι πίστευαν ότι το ΠΑΣΟΚ ήταν ένα τυχαίο φαινόμενο που έφτασε η ώρα της εξαφάνισής του διαψεύστηκαν οικτρά. Στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις από την πτώση του ΠΑΣΟΚ μέχρι την αυτοδυναμία της ΝΔ (Ιούνιος '89, Νοέμβριος '89, Μάρτιος '90), το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωνε ένα ποσοστό γύρω στο 40% των ψήφων, πράγμα που το έκανε το μεγαλύτερο σοσιαλιστικό κόμμα της Ευρώπης. Η ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων, δείχνει μία ξεκάθαρη ταξική πόλωση, όπου το ΠΑΣΟΚ ψηφίζεται μαζικά στις εργατικές-λαϊκές περιοχές.²⁶⁶ Ο μεγάλος χαμένος, τόσο σε αυτές τις εκλογές όσο και μακροπρόθεσμα, ήταν φυσικό να είναι η παραδοσιακή Αριστερά, με το καινούργιο σχήμα του Συνασπισμού, που συνένωνε τους “ορθόδοξους” και τους “ανανεωτικούς”. Και γιατί συνέπραξε αυτήν την περίεργη συμμαχία με τη Δεξιά στο κοινωνικό-πολιτικό και κυβερνητικό επίπεδο με την κυβέρνηση Τζαννετάκη, προβάλλοντας ως κύρια πολιτική γραμμή το διαχωρισμό σε έντιμους και ανέντιμους διαχειριστές της εξουσίας, όταν θα μπορούσε να ασκήσει μία αριστερή κριτική στο ΠΑΣΟΚ, εφόσον με την εφαρμογή της πολιτικής λιτότητας υπήρχε πρόσφορο έδαφος, και λόγω του καινούργιου παγκόσμιου σκηνικού, μετά τις δημοκρατικές επαναστάσεις του 1989. Το ΠΑΣΟΚ απέδειξε ότι έχει βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία και στα λαϊκά στρώματα και η προσπάθεια οικειοποίησης της κοινωνικής του βάσης από άλλες πολιτικές δυνάμεις και μάλιστα με εξω-πολιτικά μέσα απέτυχε. Μετά την καμπή του '89 και ιδίως μετά την αυτοδυναμία της ΝΔ, το ΠΑΣΟΚ είχε σαφή ανοδική τάση, τόσο στο επίπεδο της μαζικής δύναμης, όσο και στο επίπεδο που είχε τις μεγάλες απώλειες, αυτό του κύρους της παράταξης. Πολλά στελέχη που το είχαν εγκαταλείψει, ή και προσωπικότητες από άλλους χώρους, στράφηκαν σε αυτό

266. Βλ. Παράρτημα, Πίνακες 3, 4, 5 και Διαγράμματα 6, 7, 8, 9.

μέσω του σχήματος της Δημοκρατικής Συμπαράταξης (Γ. Αρσένης, Γ. Μαγκάκης, Μ. Γλέζος, Γ. Μπούτος, Μ. Νικολινάκος, Α. Μπριλλάκης, κτλ.), ο ίδιος ο Μιττεράν στήριξε τον Ανδρέα Παπανδρέου (βλ. το ταξίδι του προέδρου του ΠΑΣΟΚ στο Παρίσι στις 16-10-89, μετά από πρόσκληση του Γάλλου προέδρου) και το ΠΑΣΟΚ προχωρούσε με γοργά βήματα για την ένταξή του στη Σοσιαλιστική Διεθνή (το ΠΑΣΟΚ εντάσσεται επιτέλους και τυπικά στη Σοσιαλιστική Διεθνή το 1990), καθιερώνοντας έτσι τη θέση του ως ένα σεβαστό μέλος της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας σοσιαλιστικής-σοσιαλδημοκρατικής κοινότητας.

Θα γίνει προσπάθεια να εντοπιστούν τα αίτια των σκανδάλων, διότι, έστω και αν γίνει δεκτή η άποψη —περί “σκευωρίας”— του ΠΑΣΟΚ για τα σκάνδαλα, αφού πράγματι η προσπάθεια ανεύρεσης ποινικών ευθυνών κατέληξε ως επί το πλείστον σε αποτυχία και έδειξε ότι η σύνταξη του κατηγορητηρίου βασίστηκε σε μάλλον αθεμελίωτες μαρτυρίες, τα σκάνδαλα υπήρξαν. Την πολιτική ευθύνη άλλωστε ανέλαβε, λεκτικά, ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου.

Σε ένα γενικό επίπεδο, η ύπαρξη σκανδάλων, ένα δομικό πλέον στοιχείο του σύγχρονου καπιταλιστικού —και όχι μόνον— κράτους κατά τον Φεραγιόλι,²⁶⁷ σχετίζεται με τη μεγάλη και πολύπλοκη εξάπλωση της γραφειοκρατίας, δηλαδή με την αδιαφάνεια και έλλειψη δημοκρατικού ελέγχου στους μη αντιπροσωπευτικούς θεσμούς του κράτους. Με την ανάπτυξη της γραφειοκρατικής εξουσίας σχετίζεται και η αυξημένη επιρροή των λεγόμενων “διαχειριστικών” στρωμάτων. Όταν μάλιστα αυτά τα διορισμένα στελέχη των κρατικών οργανισμών και επιχειρήσεων, δεν έχουν μια μόνιμη σχέση με το δημόσιο, αλλά η θητεία τους είναι συνήθως σύντομη και εξαρτώμενη από κομματικούς συσχετισμούς, και οι

267. Λ. Φεραγιόλι, *ό.π.*, σ. 40-51.

οικονομικές τους απαιτήσεις και η θέση τους δεν συμβαδίζουν με την πορεία της επιχείρησης, υπάρχει η τάση να επιδιώξουν το ιδιωτικό τους όφελος με κάθε τρόπο, αδιαφορώντας για την πορεία της επιχείρησης, που ως κρατική επιβιώνει έστω και αν παραβαίνει στοιχειώδεις κανόνες της οικονομίας. Ο ιδεότυπος αυτών των διαχειριστικών στρωμάτων —της νομενκλατούρας— είναι τα μέλη των κομμουνιστικών κομμάτων του (τέως) υπαρκτού σοσιαλισμού, που γίνονται μέλη όχι για ιδεολογικούς λόγους, αλλά για να βρουν μια θέση στον κρατικό τομέα. Δικαίως, ως έναν βαθμό, ορισμένοι παρομοιάζουν τις εμπειρίες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης με τον αυξημένο κομματισμό του κράτους κατά τη διάρκεια της ΠΑΣΟΚικής διακυβέρνησης τη δεκαετία του '80.²⁶⁸ Είναι ενδεικτικό αυτό που συνέβη με το ΠΑΣΟΚ.²⁶⁹ Ενώ το ΠΑΣΟΚ είχε το 1977, 27.000 μέλη (στοιχεία Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης, Ιούλιος '77) και στις αρχές του 1980, 65.000 (6η Σύνοδος της Κ.Ε. τον Φεβρουάριο, όπου αναφέρεται ότι υπάρχουν 1.000 τοπικές οργανώσεις —150 στο εξωτερικό 600 οργανωτικοί πυρήνες κατά γεωγραφικό χώρο και 500 κλαδικές οργανώσεις εργατοϋπαλλήλων, βιοτεχνών, επιστημόνων, σπουδαστών), θα φθάσει στο πρώτο συνέδριό του, το 1984, τις 220.000,²⁷⁰ τη στιγμή μάλιστα που πολλά παλιά μέλη, που συντέλεσαν

268. Και σε άλλες χώρες της Δύσης υπάρχει αυτός ο κομματισμός, όπως στην Ιταλία, όμως εκεί οι διορισμοί είναι διακομματικοί και όχι μονοκομματικοί, εξαρτώμενοι από την εκάστοτε πλειοψηφία, όπως γίνεται στην Ελλάδα.

269. Βλ. Σ. Κούλογλου, *ό.π.*, σ. 135 και Χ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρή, “Οι ταξικοί αγώνες στη Μεταπολίτευση. Μέρος δεύτερο: Η θέση των πολιτικών κομμάτων στο κράτος και η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης”, *Θέσεις*, τχ. 16 (1986), σ. 86.

270. Κάπως διαφορετικά αλλά παραπλήσια νούμερα παραθέτει ο Σπουρδαλάκης, βλ. Μ. Spourdalakis, “PASOK: The Telling Story of a Unique Organizational Structure”, στο P. Ignazi, C. Ysmal (eds.), *The Organization of political parties in Southern Europe*, Praeger Publishers, Westport 1998. Δηλαδή, το 1977 το

στην ιστορική άνοδο και νίκη του, αποχωρούν απογοητευμένα για την αλλοίωση της πολιτικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ, την αποπολιτικοποίηση και υπολειτουργία του κομματικού μηχανισμού και την εμφάνιση —όπως έλεγε η ανακοίνωση των 910 παραιτηθέντων μελών του ΠΑΣΟΚ Μυτιλήνης το 1983— “ενός νέου τύπου στελέχους που ρουσφετολογεί και αντλεί δύναμη από τον κρατικό μηχανισμό”. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία του 1986 που παραθέτει ο Κούλογλου,²⁷¹ το 70% των μελών του ΠΑΣΟΚ είχε στρατολογηθεί μετά το 1981 και από αυτά, το 89% δούλευε στο κράτος ή σε δημόσιες υπηρεσίες. Το 89% είναι, κατά την άποψή μου, πολύ υπερβολικό, όμως είναι αναμφισβήτητο ότι έγιναν μαζικοί διορισμοί ανθρώπων του ΠΑΣΟΚ στον ευρύτερο δημόσιο τομέα: Στα τρία πρώτα χρόνια της Αλλαγής, διορίστηκαν 76.000 στο Δημόσιο και σε ΝΠΔΔ και περίπου 2.000 σύμβουλοι σε υπουργεία, νομαρχίες, οργανισμούς, επιχειρήσεις, κτλ.²⁷² Από τα 140 μέλη της Κ.Ε. που εξελέγησαν στο Α΄ Συνέδριο, το 67% έγιναν από υπουργοί μέχρι νομάρχες και διοικητές επιχειρήσεων και οργανισμών²⁷³ και αν συνυπολογισθούν και εκείνα τα μέλη της Κ.Ε. που δεν κατέχουν κάποια επίσημη θέση, αλλά έχουν αναλάβει τη θέση συμβούλου ενός υπουργείου ή/και την εκπόνηση κάποιας ειδικής μελέτης για τη μεταρρύθμιση ενός υπουργείου ή οργανισμού, κτλ., φθάνουμε, σύμφωνα με το τχ. 325 του περιοδικού *Αντί*, στο 96% των μελών της Κ.Ε. που έχουν κάποια αμειβόμενη σχέση με το δημόσιο. Αυτή η αφομοίωση του κόμματος στο κράτος, δημιούργησε και τους “πρασινοφρουρούς”: μεσαία στελέχη που,

ΠΑΣΟΚ είχε 50.000 μέλη, το 1979 65.000, το 1980 75.000, το 1981 110.000, το 1983 200.000, το 1984 220.000, το 1990 110.000, το 1994 240.000.

271. Σ. Κούλογλου, *ό.π.*, σ. 135.

272. Βλ. Γ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 154.

273. Βλ. Σ. Κούλογλου, *ό.π.*, σ. 136 και Γ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 159-160.

λόγω της υπολειτουργίας και εξάλειψης κάθε αυτονομίας του κόμματος, δεν έχουν άλλο τρόπο επηρεασμού της κυβερνητικής πολιτικής και παρεμβαίνουν στη δουλειά των διοικήσεων των διαφόρων οργανισμών, νομαρχιών, κτλ.

Με την εξασφάλιση κάποιας καλής θέσης στον δημόσιο τομέα τελείωνε και ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός για τα ανώτερα στελέχη, τα διαχειριστικά στρώματα του ελληνικού κρατισμού, και για τα κατώτερα στελέχη, τους πρασινοφρουρούς. Η προκλητική συμπεριφορά νεοπλουτισμού, όπως δημοσιοποιούνταν από τον καθημερινό τύπο και η αλαζονεία της εξουσίας, ήταν, κατά την άποψή μου, τα στοιχεία εκείνα που κηλίδωσαν την εικόνα του ΠΑΣΟΚ στην κοινή γνώμη και έδωσαν βάση στην αναπτυσσόμενη σκανδαλολογία. Σκάνδαλο για το μέσο πολίτη δεν αποτέλεσαν τόσο οι συγκεκριμένες καταγγελίες για εκχρηματισμό του πρωθυπουργού και υπουργών του ΠΑΣΟΚ, αλλά η όλη νοοτροπία του “βολέματος” των “ημετέρων” του ΠΑΣΟΚ με κάθε τρόπο, σε ένα κράτος που έτσι αυξανόταν συνεχώς και γινόταν πιο πολύπλοκο (πάμπολλες επιτροπές, συμβούλια, κτλ.), χάνοντας κάθε έννοια οικονομικής λειτουργικότητας και αξιοκρατίας, δημιουργώντας παράλληλα πρόσφορο έδαφος για κάθε είδους διαφθορά, καταχρήσεις και παρανομίες. Το αποτέλεσμα ήταν τα υψηλά ελλείμματα του δημόσιου τομέα, σε συνδυασμό με την αποτυχία του κράτους να λειτουργήσει ως “ο βασικός μοχλός ανάπτυξης” όπως θεωρούνταν από το ΠΑΣΟΚ, καθιστώντας έτσι τον αντικρατισμό ιδεολογικό στοιχείο με αυξημένη βαρύτητα, ευρέως διαδεδομένο στην κοινή γνώμη και έτοιμο προς πολιτική εκμετάλλευση, που χρησιμοποιήθηκε πρωτίστως από τη νεοφιλελεύθερη ΝΔ επί Μητσοτάκη.

Επιπρόσθετα, θα αναφέρω δύο οπτικά σημεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για μια πιο συγκυριακή και πιο “οικονομίστικη” ανάλυση των σκανδάλων.²⁷⁴ Το πρώτο αφορά τους οικονομικούς αντικειμενικούς παράγοντες που υπήρχαν και επέτρεψαν τη δημιουργία σκανδάλων. Υπενθυμίζω εδώ ορισμένα γεγονότα: ότι δηλαδή, την περίοδο εκείνη, μεγάλα σκάνδαλα λάμβαναν χώρα όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην Ιαπωνία, τη Γαλλία και σε άλλα αναπτυγμένα βιομηχανικά κράτη και ότι είχε προηγηθεί στην Ελλάδα και σε άλλα κράτη της Δύσης, πολιτική λιτότητας, η οποία απέφερε πολλά κέρδη στο κεφάλαιο, όμως, εφόσον υπήρχε παρατεταμένη κρίση, τα κέρδη αυτά δεν επενδύθηκαν ανάλογα, αλλά «παίχθηκαν» στο χρηματιστήριο σε τέτοιο βαθμό κερδοσκοπίας, που οδήγησαν στο κραχ της 19ης Οκτωβρίου 1987.²⁷⁵ Δεν είναι τόσο γνωστό ότι το ελληνικό χρηματιστήριο γνώρισε εκείνη την περίοδο την ταχύτερη ανάπτυξη από όλα τα χρηματιστήρια των χωρών της Δύσης μετά το 1985,²⁷⁶ κάτι που αποδεικνύει την κατά περιόδους ανισόρροπη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην πραγματική οικονομία και στην αγορά χρήματος. Είναι ενδεικτικό ότι η χώρα με την ισχυρότερη οικονομία, η Γερμανία, είχε τη μικρότερη αύξηση, ενώ η μεγάλη άνθηση του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης δεν εμπόδισε την επακόλουθη, τότε, φθορά της αμερικανικής βιομηχανίας.²⁷⁷ Ο αντικειμενικός υλικός παράγοντας λοιπόν, που υπήρχε στην Ελλάδα και αλλού για τη δημιουργία οικονομικών σκανδάλων, ήταν ακριβώς αυτό το μεγάλο

274. Βλ. Η. Ιωακείμογλου κ.ά., “Χρήμα και πολιτική”, *Θέσεις*, τχ. 27 (1989).

275. Βλ. Η. Ιωακείμογλου, Γ. Μηλιός, “Καπιταλιστική κρίση και χρηματιστήριο”, *Θέσεις*, τχ. 22, 1988.

276. Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *ό.π.*

277. Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *ό.π.*

πλεόνασμα που έμενε στη χρηματιστηριακή σφαίρα και δεν επενδύθηκε στην παραγωγή.

Η δεύτερη οπτική προσπαθεί να εξηγήσει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, που συνίσταται στη μεγάλη διαπλοκή του κράτους με τα σκάνδαλα. Αναφέρθηκαν ήδη τα πολιτικά-θεσμικά αίτια των σκανδάλων, δηλαδή η αδιαφάνεια του ογκούμενου κρατικού μηχανισμού. Μια πιο “οικονομίστικη” ανάλυση θα μπορούσε να συμπληρώσει την εικόνα. Για παράδειγμα, στο “σκάνδαλο του αιώνα”, στο σκάνδαλο Κοσκωτά, παρατηρήθηκε απόπειρα του κράτους του ΠΑΣΟΚ να ελέγξει τον τύπο και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, πράγμα που είχε επιχειρηθεί ανεπιτυχώς και παλαιότερα με αποτέλεσμα άλλο σκάνδαλο (Πόπωτας). Στο ερώτημα γιατί απέτυχαν αυτές οι προσπάθειες του κράτους, η απάντηση είναι: Διότι το κράτος προχώρησε υπέρ το δέον, ξέφυγε από τα όρια παρέμβασης που του επιτρέπει ο ΚΤΠ, έθιξε τον πυρήνα του καπιταλισμού —τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό— αφού προσπάθησε να “παρέμβει με προνομιακούς όρους ως άμεσο οικονομικό υποκείμενο και να λειτουργήσει καθαρά ανταγωνιστικά με τα άλλα υποκείμενα, που είναι τα επιμέρους κεφάλαια”.²⁷⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι ο τύπος, δηλαδή τα κεφαλαιακά υποκείμενα που έχουν επενδύσει στα ισχυρότατα ΜΜΕ, έπαιξε τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην αποκάλυψη των σκανδάλων και ιδιαίτερα του σκανδάλου Κοσκωτά.

278. Βλ. Η. Ιωακείμογλου κ.ά., “Χρήμα και πολιτική”, *Θέσεις*, τχ. 27 (1989).

Γ. Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΕΠΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΠΑΣΟΚ

Το Σύνταγμα του '75 και η αναθεώρηση του '86, ενώ εδραίωναν το κράτος δικαίου αλλά και το κοινωνικό κράτος, με σημαντικές αναφορές σε θέματα προστασίας και των ατομικών αλλά και των κοινωνικών ελευθεριών-δικαιωμάτων, από την άλλη ενίσχυναν την εκτελεστική εξουσία, καθιστώντας την —όπως και σε κάθε άλλο σύγχρονο κράτος άλλωστε— τον αποφασιστικό παράγοντα εξουσίας του ελληνικού κράτους σαφώς ισχυρότερο από το ρόλο της νομοθετικής ή/και της δικαστικής εξουσίας. Η δομή της εξουσίας στη Μεταπολίτευση και μέχρι το '86, όπως την καθιέρωνε το Σύνταγμα του '75, μπορεί να χαρακτηριστεί ως διπολική, διότι οι δύο πόλοι της εκτελεστικής εξουσίας —ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και ο Πρωθυπουργός (Κυβέρνηση)— ισχυροποιήθηκαν ισοδύναμα, με το να γίνουν τα κυρίαρχα κέντρα εξουσίας στο σύνταγμα και στο κράτος.

Βεβαίως, το Σύνταγμα από μόνο του δεν διαμορφώνει τους ουσιαστικά κυρίαρχους πόλους εξουσίας. Η διπολικότητα ήταν μάλλον τυπική, αφού η εξουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας λειτουργούσε περισσότερο εν δυνάμει, προοριζόμενη να ασκήσει τις συνταγματικές αρμοδιότητές της σε κρίσιμες καμπές της πολιτικής συγκυρίας. Ήταν ο θεσμός και το πρόσωπο του πρωθυπουργού (Κ. Καραμανλής και Α. Παπανδρέου) που ασκούσε ευρύτατες εξουσίες και ενισχύονταν διαρκώς στο κράτος και στο Σύνταγμα καθ' όλη τη Μεταπολίτευση. Παράλληλα και ανάλογα με τη συγκυρία, άλλοι θεσμοί ενισχύονταν (χωρίς ποτέ να γίνονται κυρίαρχοι) ή αποδυναμώνονταν αντανακλώντας αλλά και επηρεάζοντας τις τροποποιήσεις του συσχετισμού των κοινωνικών και

πολιτικών δυνάμεων. Ένας θεσμός που αμέσως μετά τις εκλογές του '81 αναβαθμίστηκε σημαντικά ήταν το ίδιο το κόμμα του ΠΑΣΟΚ, ως κυβερνητικό κόμμα.²⁷⁹

Προηγουμένως, επί κυβέρνησης ΝΔ, το κόμμα της ΝΔ δεν μπορούσε να αυτονομηθεί, αλλά επικαλύπτονταν από τα δύο βασικά κέντρα εξουσίας. Βέβαια, και το ΠΑΣΟΚ επικαλύπτονταν από την κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, όμως είχε μια αυξημένη αυτονομία, ένα ειδικό κέντρο βάρους, κυρίως στο ιδεολογικό επίπεδο: “Ο συμπαγής, απόλυτα προσδιορισμένος, συνεκτικός και ενιαίος ιδεολογικός λόγος της Δεξιάς, αντικαθίσταται από την αντιφατικότητα, ρευστότητα και αυτονόμηση του ιδεολογικού λόγου της Αλλαγής”.²⁸⁰ Χαρακτηριστικά, ο λόγος του ΠΑΣΟΚ, διφορούμενος και αντιφατικός, ακριβώς επειδή εξέφραζε τα παραδοσιακά οράματα της Αριστεράς, ξεχώριζε από τα προηγούμενα “παραδείγματα” και κατακτούσε μία αυτονομία που του επέτρεπε π.χ. να εννοεί τη δημοκρατία από κοινοβουλευτική δημοκρατία δυτικού τύπου μέχρι λαϊκή – αυτοδιαχειριζόμενη δημοκρατία. Το ίδιο συνέβαινε και με το κυβερνητικό έργο, όπου π.χ. η εργατική νομοθεσία προωθούσε τις συνδικαλιστικές ελευθερίες και δικαιώματα, χωρίς να απομακρύνεται από το καπιταλιστικό πλαίσιο.

Το ΠΑΣΟΚ δηλαδή κατόρθωνε να νομομιμοποιεί το κράτος σε μια πλατιά μερίδα του ελληνικού λαού που από τον εμφύλιο κιόλας ήταν αποκλεισμένη από την επίσημη πολιτική και να ενσωματώνει αυτήν τη μερίδα στις επίσημες πολιτικές διαδικασίες.

Αυτός ο “περίπου τριπολισμός” (Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Πρωθυπουργός-Κυβέρνηση, ΠΑΣΟΚ ως ένα κυβερνητικό κόμμα νέου

279. Βλ. Τ. Κυπριανίδης, Θ. Τσεκούρας, “Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία”, *Θέσεις*, τχ. 3 (1983).

280. Τ. Κυπριανίδης, Θ. Τσεκούρας, *ό.π.*, σ. 53.

τύπου) που επικράτησε μέχρι την αναθεώρηση του Συντάγματος, επέτρεπε στο κράτος “να συμπυκνώνει, με καλύτερο και πιο φερέγγυο τρόπο, την ενότητα του κοινωνικού σχηματισμού, να απορροφά και να μεταθέτει με πιο ευέλικτο τρόπο τις αντιθέσεις του, να σταθεροποιεί περισσότερο σε τελική ανάλυση την πολιτική εξουσία”.²⁸¹

Όσο πιο πολλοί οι πόλοι εξουσίας και λιγότερη η μονολιθικότητα, τόσο μεγαλύτερη ευελιξία και σταθερότητα για το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, διότι έτσι μπορεί, ανάλογα με τη συγκυρία, να αναδιατάσσει την ιεραρχία-λειτουργικότητα των, τριών στη συγκεκριμένη περίπτωση, πόλων εξουσίας, ώστε να αποφεύγει καταστάσεις κρίσης. Δεν πρέπει όμως να υποτιμάται το εξίσου σημαντικό γεγονός, ότι με την επέκταση της συμμετοχής-δημοκρατίας, το κράτος εξετίθετο όλο και πιο φανερά από άλλοτε στις κοινωνικές συγκρούσεις που ελάμβαναν χώρα στην κοινωνία και στο εσωτερικό του, αλλά και στις ειλικρινείς αντιθέσεις των εν λόγω κέντρων εξουσίας, κάτι που λειτουργεί δυνάμει αποσταθεροποιητικά. Κατά τον Χέγκελ, η αντίφαση εδράζεται παντού.

Το σημαντικότερο γεγονός που αφορούσε τη δομή της εξουσίας μετά το 1974-75, έλαβε χώρα το 1985-86 με την απομάκρυνση του Καραμανλή από την Προεδρία και την αναθεώρηση του Συντάγματος, η οποία υποβάθμισε σε διακοσμητικό ρόλο την Προεδρία και —εκτός των άλλων— κατήργησε το αναχρονιστικό “Συμβούλιο της Δημοκρατίας”. Θα εξεταστεί αυτή η εξέλιξη σε δύο επίπεδα: το πολιτικό (που είναι και το πιο σημαντικό) και το νομικό-συνταγματικό. Η αρχή γίνεται από το νομικό-συνταγματικό.

Ο θεσμός του Προέδρου ήταν το τμήμα εκείνο του Συντάγματος του '75 που προκάλεσε τις περισσότερες διαμάχες. Πλην της ΝΔ, όλη η

281. Τ. Κυπριανίδης, Θ. Τσεκούρας, *ό.π.*, σ. 59.

αντιπολίτευση τότε, αλλά και οι προοδευτικοί (και οι πιο πολλοί) συνταγματολόγοι,²⁸² είχαν σοβαρές ενστάσεις στην απονομή “υπερεξουσιών” σε έναν μη άμεσα εκλεγμένο πρόεδρο, που έτσι θα μπορούσε να προκαλέσει πολιτική κρίση σε περίπτωση έμπρακτης διαφωνίας του με την κομματική πλειοψηφία της βουλής και την κυβέρνηση.

Η επιδίωξη του Συντάγματος του '75 όσον αφορά τις ρυθμιστικές αρμοδιότητες του Προέδρου, ήταν η σταθερότητα του κράτους μέσω ακριβώς του υπερκομματικού θεσμού-πόλου εξουσίας, ο οποίος σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα εμποδίζε και σε κανονικές θα φιλτράριζε τυχόν πράξεις μιας κυβέρνησης και μιας βουλής που θα εξέφραζε πιο άμεσα ένα συσχετισμό δυνάμεων επικίνδυνο για τη σταθερότητα του κράτους. Η κατάργηση των υπερεξουσιών του Προέδρου ήταν αίτημα του ΠΑΣΟΚ και της Αριστεράς, καθώς και των προοδευτικών συνταγματολόγων, αφού αυτές οι υπερεξουσίες θύμιζαν εξουσίες του τέως βασιλιά, ο οποίος —όπως και ο Πρόεδρος— θα μπορούσε να διορίσει για πρωθυπουργό “ακόμα και τον κηπουρό του”, παύοντας κυβέρνηση που απολάμβανε την εμπιστοσύνη της βουλής, θα μπορούσε να διαλύσει τη βουλή επικαλούμενος δυσαρμονία με το εκλογικό σώμα, ή ακόμα να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Ο νομοθέτης του '75 απηχούσε μια παλιά καχυποψία προς τον αμιγή κοινοβουλευτισμό. Προσπάθησε να αντισταθμίσει την άμεση αντιπροσώπευση των κοινωνικών συγκρούσεων στους θεσμούς του κράτους με μια νομική κατασκευή ενότητας στην κορυφή.

282. Τσάτσος, Μάνεσης, Αλιβιζάτος, Βεγλερής, Βενιζέλος, κ.ά. Σχετικό απόσπασμα από τη *Γενική Εισήγηση της Μειοψηφίας* βλ. στο Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο, Επιτομή Ια*, Σάκκουλας, Αθήνα ³1982, σ. 354.

Η αναθεώρηση του '86 με δυό λόγια²⁸³ ήταν η εξής: Τροποποιήθηκαν (ή/και καταργήθηκαν) τα άρθρα: 32 παρ.1 και 4 που προβλέπουν τώρα ονομαστική (και όχι μυστική) ψηφοφορία για την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, 35 που αφορά τις πράξεις του Προέδρου που χρειάζονται ή δεν χρειάζονται προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού, 37 παρ. 2-4 και 38 σχετικά με τη διαδικασία διορισμού του Πρωθυπουργού και απαλλαγής της κυβέρνησης από τα καθήκοντά της, 39 που καταργήθηκε καταργώντας το Συμβούλιο της Δημοκρατίας (ένας θεσμός που περιλάμβανε υπό την προεδρία του Προέδρου της Δημοκρατίας τους διατελέσαντες Προέδρους της Δημοκρατίας, τον Πρωθυπουργό, τον πρόεδρο της Βουλής, τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης, και τους προερχόμενους από τη βουλή πρωθυπουργούς), 41 σχετικά με τη διάλυση της Βουλής, 42 που κατάργησε την αρμοδιότητα του Προέδρου να κυρώνει τους ψηφισμένους από τη Βουλή νόμους, ενώ διατήρησε την αρμοδιότητά του να τους εκδίδει, δημοσιεύει ή αναπέμπει στη Βουλή, 43 παρ. 3, που καταργήθηκε και αφορούσε τα οργανωτικά διατάγματα, 44 παρ. 2 και 3 για το θεσμό του δημοψηφίσματος και για τον τρόπο διατύπωσης των διαγγελμάτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, 48 σχετικά με την κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, με στόχο την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της Βουλής.

Παρ' όλες τις εκ των υστέρων μεταστροφές των απόψεων κάποιων συνταγματολόγων ή/και προοδευτικών πολιτικών δυνάμεων, που στην αρχή υποστήριζαν την αναθεώρηση αλλά προς το τέλος της δεκαετίας του '80 υποστήριζαν πως ήταν λάθος οι περιορισμοί των εξουσιών του

283. Βλ. Ε. Βενιζέλος, "Πρόχειρη 'θεσμολογία'" και "Πολιτικό το πρόβλημα", *Τα Νέα* (31/10/91 και 1/11/91).

Προέδρου,²⁸⁴ άποψη μου είναι ότι η κατάργηση των εξουσιών του Προέδρου και η γενικότερη αναθεώρηση του Συντάγματος, κατάργησε τον ημιπροεδρικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, εδραίωσε τον κοινοβουλευτισμό και ήταν μια δημοκρατική τομή, αφού ο συσχετισμός των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων διαγραφόταν πιο άμεσα στους θεσμούς του κράτους, τώρα που η κυβέρνηση ανεξαρτοποιούνταν από τον Πρόεδρο και ήταν υπόλογη μόνο στο εκλογικό σώμα και στη βουλή (ο λόγος γίνεται πάντα στο επίπεδο δικαίου).

Τώρα ετίθετο βεβαίως το θέμα της ισχυροποίησης της εκτελεστικής εξουσίας (τώρα και τυπικά, γιατί ουσιαστικά ίσχυε και πριν από την αναθεώρηση), δηλαδή της κυβέρνησης, και μάλιστα, λόγω έλλειψης ουσιαστικής εσωκομματικής δημοκρατίας, του πρωθυπουργού: η προεδρευόμενη δημοκρατία έχανε κάθε σχέση με την προεδρική δημοκρατία, αφού επρόκειτο πλέον για μια πρωθυπουργική δημοκρατία.

Η κριτική δηλαδή έλεγε ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος έλυνε προβλήματα του παρελθόντος και όχι του μέλλοντος, αφού στην παρούσα φάση του “αυταρχικού κρατισμού” ο θεσμός του Προέδρου μπορούσε δυνητικά να λειτουργήσει ως αντιστάθμισμα στην τάση συγκέντρωσης της εξουσίας στο θεσμό και στο πρόσωπο του αρχηγού της κυβερνώσας πλειοψηφίας.²⁸⁵

Μια τέτοια πραγματικότητα που οδήγησε και στην αλλαγή της μέχρι τούδε επικρατούσας άποψης πολλών αριστερών ήταν η πολύπλευρη κρίση (σκάνδαλα κτλ.) προς στο τέλος της δεκαετίας του ‘80. Δεν

284. Βλ. και “Αναθεώρηση Ναι ή Όχι”, συζήτηση με τους Παπακωνσταντίνου, Μάνεση, Αλιβιζάτο, Πεπονή, στο *Βήμα* 3/11/91.

285. Μ. Ανθόπουλος, “Ο χρόνος του Συντάγματος”, *Θέσεις*, τχ. 13 (1985) και Α. Μανιτάκης, “Αναθεώρηση του Συντάγματος: Μύθοι και πραγματικότητα”, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 38 (1985).

γνωρίζουμε, βεβαίως, τι επιπτώσεις στο πολιτικό σύστημα και στη σταθερότητα του καθεστώτος θα είχε μια πιθανή παρέμβαση του Προέδρου το '88 ή '89, είτε αυτός είχε εκλεγεί από τη Βουλή, όπως γίνεται στην Ελλάδα, είτε ακόμη είχε εκλεγεί άμεσα από το λαό, οπότε, υποτίθεται, θα απολάμβανε μεγαλύτερης δημοκρατικής νομιμοποίησης.

Όμως, η βάση αυτών των συνταγματικών εξελίξεων και της μετάθεσης των κέντρων εξουσίας στο εσωτερικό του κράτους είναι πολιτικής φύσης. Άλλωστε το σύνταγμα δεν είναι παρά “η νομική έκφραση του συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων που υπάρχει σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό”.²⁸⁶

Εδώ τίθενται δύο ερωτήματα: τι σήμαινε αφενός η απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία, η εκλογή Σαρτζετάκη και η επακόλουθη αναθεώρηση του Συντάγματος, και αν, αφετέρου, μια ενδεχόμενη υπερψήφιση του Καραμανλή —κάτι που επιστεύετο μέχρι την τελευταία στιγμή— θα σήμαινε κάτι ουσιαστικά διαφορετικό από την απομάκρυνσή του.²⁸⁷

Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα είναι πως δεν θα άλλαζε τίποτα ως προς το ρόλο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση ή/και γενικότερα στο πολιτικό σύστημα και στην κοινωνία: ως του κύριου και ηγεμονικού εκφραστή των λαϊκών δυνάμεων της Αλλαγής. Το ΠΑΣΟΚ —αντίθετα με τις κατηγορίες από την άλλη Αριστερά για “δεξιά στροφή” λόγω της επικείμενης υπερψήφησης Καραμανλή, αλλά και γενικότερα για τα “κεντροδεξιά σενάρια” που βγαίνουν κατά καιρούς στην επικαιρότητα—

286. Α. Μάνεσης, *Συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σ.168.

287. Βλ. και Γ. Μηλιός, Μ. Σπαθής, “Η πολιτική εξουσία μετά την απομάκρυνση Καραμανλή”, *Θέσεις*, τχ. 11 (1985).

μπορεί να υπάρξει μόνο ως αντίπαλος της Δεξιάς, ως Αριστερά. Προφανώς όμως, θα δημιουργούσε προβλήματα στην επιδιωκόμενη μεταρρύθμιση ενός Συντάγματος, το οποίο ο ίδιος ο Καραμανλής είχε προωθήσει, και στη γενικότερη —εσωτερική και εξωτερική— κυβερνητική πολιτική. Είχαν ήδη άλλωστε εκδηλωθεί έμμεσα αντιδράσεις του Προέδρου με δηλώσεις του που αφορούσαν θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, έστω και αν κατά γενική ομολογία η θητεία του Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας ήταν άριστη (άριστη επειδή ακριβώς δεν χρησιμοποίησε τις εξουσίες του και δεν παραβίαζε το Σύνταγμα, το οποίο κλήθηκε να διαφυλάξει) και η συνύπαρξή του με την κυβέρνηση της Αλλαγής αρμονική.

Όσον αφορά το ερώτημα γιατί (κάποιοι από) το ΠΑΣΟΚ, και κυρίως ο φιλοκυβερνητικός τύπος, αλλά και το ΚΚΕ εσ., προωθούσαν στην αρχή τη λύση Καραμανλή, η απάντηση μπορεί να αναζητηθεί στην τότε πεποίθηση ότι μια σύγκρουση με τον Καραμανλή, ο οποίος σε γενικές γραμμές πολιτεύτηκε υποδειγματικά, θα αποσταθεροποιούσε τη συνοχή του κράτους και θα οδηγούσε σε μια πολιτική-συνταγματική κρίση. Στελέχη του ΠΑΣΟΚ είχαν τον φόβο ότι κάτι τέτοιο θα αποξένωνε τους “κεντρογενείς” και “οριακούς” ψηφοφόρους που μετακινούνται μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ.

Οι συλλογισμοί αυτοί στην πορεία των εξελίξεων αποδείχτηκαν λανθασμένοι. Ο Καραμανλής θεωρούνταν ακόμη ως ο αρχηγός της Δεξιάς, από τα στελέχη, μέλη, οπαδούς του ΠΑΣΟΚ, της Αριστεράς, από κεντρογενείς παράγοντες και γενικότερα από τις ευρύτερες λαϊκές δυνάμεις. Μια υπερψήφισή του θα σηματοδοτούσε τον συμβιβασμό με τον караμανλισμό, την ενσωμάτωση του ΠΑΣΟΚ στο “σύστημα”, στο αστικό κράτος. Άλλωστε, όσοι από το ΠΑΣΟΚ υποστήριζαν τη λύση

Καραμανλή έκαναν λόγο για αναγκαία τακτική υποχώρηση δευτερευούσης σημασίας, κάνοντας προσπάθεια να υποβαθμίσουν το ρόλο του Προέδρου και τη σημασία επανεκλογής του. Ένας τέτοιος συμβιβασμός θα απογοήτευε την πλειοψηφία των παραγόντων της Αλλαγής και θα δημιουργούσε, πιθανόν, ρήγματα στις σχέσεις εκπροσώπησης του ΠΑΣΟΚ με τις λαϊκές μάζες. Η μεγάλη πίεση του λαϊκού μπλοκ μέσα και έξω από το ΠΑΣΟΚ ήταν αυτή που επέβαλε τον αιφνιδιασμό από πλευράς ΠΑΣΟΚ στις 9 Μαρτίου του '85. Από την ίδρυσή του το ΠΑΣΟΚ ήταν ένα κόμμα που είχε την ικανότητα να αφουγκράζεται το λαό (ακριβώς διότι το ενδιέφεραν οι μάζες και η εξουσία) και να ασκεί την κατάλληλη πολιτική. Η απόφασή του να στηρίζει την υποψηφιότητα Σαρτζετάκη και να αποσύρει από την πολιτική τον Καραμανλή αποδείχτηκε ορθή: συσπείρωσε το ΠΑΣΟΚ αλλά και το λαϊκό μπλοκ και παγίωσε τη θέση του ΠΑΣΟΚ ως ηγεμονικού εκπροσώπου της Αλλαγής και των λαϊκών δυνάμεων, απέφυγε τις διαρροές των οριακών ψηφοφόρων του, απέφυγε την πολιτική κρίση ή/και κρίση στους θεσμούς του κράτους, κέρδισε με άνεση τις εκλογές. Το ΠΑΣΟΚ σταθεροποίησε τη θέση του τόσο μέσα στο κράτος (παρά τις κινδυνολογίες αφενός της Δεξιάς και την άρνησή της να αναγνωρίσει τον καινούργιο Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τις διαμαρτυρίες αφετέρου του ΚΚΕ εσ. και των διανοουμένων για τον τρόπο με τον οποίο έγινε η αλλαγή στην Προεδρία —έλλειψη διαφάνειας κτλ.— δεν είχαμε κάποια πολιτική κρίση και ο Καραμανλής ξεχάστηκε αμέσως), όσο και στην κοινωνία (το αποτέλεσμα των εκλογών οριστικοποιούσε την εκπροσώπηση των λαϊκών δυνάμεων από το ΠΑΣΟΚ, προσπάθεια των μερίδων της αστικής τάξης να ομαλοποιήσουν τις σχέσεις τους με το ΠΑΣΟΚ).

Στο σημείο αυτό να γίνει και πάλι λόγος για το Σύνταγμα και για την τάση που διαγράφηκε με την αναθεώρηση του Συντάγματος για “πρωθυπουργική δημοκρατία”.

Οι αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου στο Σύνταγμα του '75 εξασφάλιζαν μια ισορροπία δυνάμεων μέσα στο κράτος.²⁸⁸ Η ευρύτατη συναίνεση που απαιτούνταν στη ψηφοφορία για τον Πρόεδρο²⁸⁹ και οι διευρυμένες εξουσίες του, λειτουργούσαν ως αντίπαλο δέος για τον Πρωθυπουργό. Από την άλλη μεριά, ο Καραμανλής απέφυγε να κάνει τον Πρόεδρο δημοψηφισματικό, λόγω των εμπειριών του διχασμού, αφού κάτι τέτοιο θα του προσέδιδε μεγάλη δύναμη και θα επηρέαζε αρνητικά τη σταθερότητα του καθεστώτος. Το κράτος, μέσω του Προέδρου θα μπορούσε να αποφύγει κρίσεις είτε από έναν ισχυρό πρωθυπουργό είτε από έναν αδύναμο που θα προερχόταν από απλή αναλογική και/ή

288. Για τα παρακάτω, βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 264-284.

289. Το άρθρο 32 του Συντάγματος ορίζει ότι Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται εκείνος που συγκέντρωσε την πλειοψηφία των δύο τρίτων του συνολικού αριθμού των βουλευτών (δηλαδή τουλάχιστον 200 ψήφοι στην α' φάση). Αν δεν συγκεντρωθεί η πλειοψηφία αυτή, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται σε πέντε ημέρες (β' φάση). Αν δεν επιτευχθεί ούτε στη δεύτερη ψηφοφορία η οριζόμενη πλειοψηφία, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται ύστερα από πέντε ημέρες (γ' φάση), οπότε εκλέγεται Πρόεδρος εκείνος που συγκέντρωσε πλειοψηφία τριών πέμπτων (δηλαδή, 180 ψήφοι). Αν δεν επιτευχθεί ούτε στην τρίτη ψηφοφορία η πλειοψηφία αυτή, προκηρύσσονται εκλογές για ανάδειξη νέας Βουλής (δ' φάση) και η νέα Βουλή εκλέγει Πρόεδρο με πλειοψηφία τριών πέμπτων (ε' φάση – 180 ψήφοι). Αν δεν επιτευχθεί ούτε αυτή η πλειοψηφία, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται μέσα σε πέντε ημέρες και εκλέγεται Πρόεδρος εκείνος που συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία (στ' φάση – 151 ψήφοι), ενώ αν και πάλι δεν επιτευχθεί αυτή η πλειοψηφία, ακολουθεί σε πέντε ημέρες ψηφοφορία μεταξύ των δύο προσώπων που πλειοψήφησαν και εκλέγεται Πρόεδρος ο σχετικώς πλειοψηφήσας (ζ' φάση).

συμμαχική κυβέρνηση με ενδεχόμενη συχνή εναλλαγή των κυβερνήσεων, που σημαίνει ότι το κράτος έτσι, αποδεσμευόταν και από την επιρροή του εκλογικού συστήματος.

Η αναθεώρηση σήμανε και τυπικά τη συγκέντρωση εξουσίας στον Πρωθυπουργό, το δε εκλογικό σύστημα ήταν επακόλουθο: Η ισχυρή πλειοψηφία ήταν τώρα βασική προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Όταν το ΠΑΣΟΚ, προς το τέλος της κυβερνητικής οκταετίας του, κατάλαβε ότι έχανε την αυτοδυναμία και ψήφισε την απλή αναλογική (και μάλιστα με το “συν ένα”) έγινε καταφανές το αδιέξοδο της απλής αναλογικής σε ένα δικομματικό πολιτικό σκηνικό, όταν χρειάστηκαν τρεις αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις για να αλλάξει και πάλι το εκλογικό σύστημα σε πλειοψηφικό.

Ο πρωθυπουργικός χαρακτήρας του πολιτεύματος και ο αρχηγικός χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ ήταν έκδηλος, μεταξύ άλλων, στην κατάργηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (ν.1256/82), στον περιορισμό του Ελεγκτικού Συνεδρίου (ν.1489/84), στο ν.1558/85 για την “κυβέρνηση και τα κυβερνητικά όργανα”, στο ν.1299/82 για την “οργάνωση υπηρεσιών πρωθυπουργού”,²⁹⁰ στην κατάργηση του σταυρού προτίμησης και εφαρμογής της λίστας στις εκλογές (δεδομένης της έλλειψης εσωκομματικής δημοκρατίας), στους συνεχείς ανασχηματισμούς (δεκαπέντε) της κυβέρνησης (όπου ο πρωθυπουργός στόχευε στην εξάλειψη κάθε άλλου κέντρου εξουσίας που θα έτεινε να αυτονομηθεί και να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα — βουλευτές, υπουργεία), στη θεσμοθέτηση της ονομαστικής ψηφοφορίας για την εκλογή του Προέδρου της

290. Βλ. γι’ αυτά, Μ. Μαθιουδάκης, Β. Ανδρονόπουλος (επιμ.), *Το ελληνικό κράτος – οργάνωση και λειτουργία*, Αθήνα 1991, σ. 105, 111.

Δημοκρατίας, στις συνεχείς ανασυνθέσεις του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ, στην αποφυγή σύγκλησης συνεδρίου του κόμματος κτλ.

Αλλά δεν έγινε ερμηνεία αυτής της τάσης για πρωθυπουργική δημοκρατία. Παρά τις ιδιομορφίες του ελληνικού κράτους, η άποψή μου είναι ότι οι εξηγήσεις περί λαϊκισμού και πελατειακών σχέσεων μετά το '74 (δες προηγούμενα κεφάλαια), καθώς και περί μυθικών ιδιοτήτων ενός ατόμου δεν ευσταθούν. Διερωτώμαι γιατί η ελληνική περίπτωση είναι τόσο διαφορετική, για παράδειγμα, από την αγγλική, με την ισχυρότατη, εκείνη την εποχή, πρωθυπουργία αλλά και προσωπικότητα της Θάτσερ. Η σκέψη αυτή οδηγεί προς το συμπέρασμα ότι η ανάλυση του Πουλαντζά²⁹¹ για τον “αυταρχικό κρατισμό”, δηλαδή τη μορφή κράτους του αναπτυγμένου καπιταλισμού με την ισχυρότατη εκτελεστική εξουσία, είναι περισσότερο πειστική από εξηγήσεις που κάνουν λόγο για εξωθεσμικού τύπου συναινέσεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα (πελατειακές σχέσεις-λαϊκισμός)²⁹² και μάλιστα μετά το '74. Βεβαίως, εδώ ο λόγος γίνεται για τις αυξημένες εξουσίες του Πρωθυπουργού. Διότι ο αυταρχικός κρατισμός, με τη στενή σχέση κράτους-μονοπωλιακού κεφαλαίου και την ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους σε βάρος των αντιπροσωπευτικών θεσμών της δημοκρατίας, δεν είναι χαρακτηριστικό της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του '80. Αντιθέτως, θα μπορούσε να οριστεί η διακυβέρνηση της χώρας από το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '80 ως ένας “δημοκρατικός κρατισμός”, καθώς το ΠΑΣΟΚ προχώρησε αρκετά στον εκδημοκρατισμό του κράτους και στην αποκέντρωση. Σαφώς, όμως, υπήρχε σχέση ανάμεσα στην εσωκομματική οργάνωση εξουσίας στο ΠΑΣΟΚ και στην κρατική

291. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα²1984.

292. Για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*

οργάνωση εξουσίας που αυτό επέβαλλε, και αυτό σχετίζεται με την έλλειψη εσωκομματικής δημοκρατίας και την, μάλλον δευτερεύουσα, σημασία που απολάμβανε η ουσιαστική δημοκρατική διαδικασία από το ΠΑΣΟΚ αλλά και γενικότερα από την Αριστερά. Η πολιτική γραμμή (το μέσο) δηλαδή, είχε πρωτεύουσα σημασία σε σχέση με τη δημοκρατία (ο σκοπός) ως μορφή και περιεχόμενο, τουλάχιστον μέχρι το '89, σε ένα πλαστό δίλημμα σκοπού και μέσων.

Είναι ενδιαφέρον να δει κανείς πώς ορισμένες μακροχρόνιες επιδιώξεις του ΠΑΣΟΚ, αλλά και της ευρύτερης Αριστεράς, όταν έγιναν πράξη προκάλεσαν τα αντίθετα ή διαφορετικά αποτελέσματα από αυτά που προορίζονταν να προκαλέσουν: π.χ. η αναθεώρηση του Συντάγματος, η κατάργηση του σταυρού προτίμησης, η απλή αναλογική, ο αυξημένος ρόλος του κράτους. Ίσως διότι πραγματοποιήθηκαν σε λάθος χρόνο ή σωστότερα γιατί ως αυτόνομα αιτήματα έχουν διφυή και αντιφατικό χαρακτήρα και σηματοδοτούνται από αυτόν που τα χρησιμοποιεί, πάντα σε σχέση όμως με το λόγο και την πράξη του αντιπάλου και του γενικότερου ιδεολογικού και πολιτικού περίγυρου. Έτσι, η αναθεώρηση του Συντάγματος από τη μια πλευρά ήταν δημοκρατική τομή, αφού καταργούσε την τάση για προεδρική δημοκρατία, από την άλλη ενίσχυε το ήδη υπάρχον φαινόμενο του πρωθυπουργισμού. Η κατάργηση του σταυρού προτίμησης έκοβε τους δεσμούς των αντιπροσώπων του έθνους με επιχειρηματικά συμφέροντα, αλλά, λόγω έλλειψης εσωκομματικών δημοκρατικών διαδικασιών, τους καθιστούσε πειθήνια όργανα του αρχηγού του κόμματος. Η κρατική χρηματοδότηση των κομμάτων τα απέκοβε από δεσμούς με επιχειρηματικούς κύκλους, αλλά τα καθιστούσε όργανα του αστικού κράτους. Η απλή αναλογική, ενώ καθιστούσε τη λαϊκή ψήφο πολύ πιο δίκαια αντιπροσωπευτική, προκαλούσε πολιτειακά-

εκλογικά αδιέξοδα, δεδομένης της ασυνεννοησίας των συγγενών κομμάτων και της ουσιαστικής πόλωσης της πολιτικής σκηνής σε δύο μεγάλα κόμματα, αλλά και καταστρατηγούσε τη λαϊκή εντολή και απομόνωνε το λαό, με τις διεργασίες για συνεργασία και τη συνεννόηση των κομμάτων στην κορυφή (κυβέρνηση Τζανετάκη, οικουμενική). Ο αυξημένος ρόλος του κράτους ενώ απέτρεπε τις αυθόρμητες συνέπειες της οικονομικής κρίσης (ανεργία) και βοηθούσε τα λαϊκά στρώματα με κοινωνικές παροχές, οδηγούσε σε οικονομική αναποτελεσματικότητα, σε σκάνδαλα και συνακόλουθη απονομιμοποίηση του παρεμβατικού κράτους, καθιστώντας την αντικρατικιστική ιδεολογική επίθεση της Δεξιάς νικηφόρα, αλλά με νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό.

Τα αποτελέσματα δηλαδή των πράξεων του ΠΑΣΟΚ δεν ήταν προσχεδιασμένα. Δημιουργήθηκαν μέσα στην αντιφατικότητά τους, ανάλογα με τον ευρύτερο συσχετισμό δυνάμεων (κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική πάλη), εκτός αν πιστέψει κανείς ότι το ΠΑΣΟΚ δρούσε αυτόνομα και ξέχωρα από το γενικότερο πολιτικό-κομματικό σύστημα και συγκυριακό κλίμα. Εκείνο που μπορεί να διακρίνει κανείς είναι μια προσπάθεια διεύρυνσης της Δημοκρατίας, παρά τον πρωθυπουργικό της χαρακτήρα. Το γεγονός που ακύρωσε και μετέβαλε το περιεχόμενο κάποιων πράξεων βρίσκεται στην υποβάθμιση της Δημοκρατίας (όχι τυπικά, αφού όλα γίνονταν στο όνομα των “δημοκρατικών διαδικασιών”, αλλά ουσιαστικά) ως αυτόνομης πολιτικής διαδικασίας και σχέσης εξουσίας, από το ΠΑΣΟΚ και την ευρύτερη Αριστερά. Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκε το ΠΑΣΟΚ την εξουσία και το κράτος ήταν, κατά την άποψή μου, το καθοριστικό στοιχείο που το απονομιμοποίησε τότε ως προοδευτικό-δημοκρατικό κόμμα κυρίως στις νεοεισερχόμενες μάζες της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Η Δεξιά, παρά το “αμαρτωλό” παρελθόν

της, ασκώντας μια πολιτική δημοκρατικού ανοίγματος (επίθεση στην πραγματικά ασφυκτική κομματική κυριαρχία και καθοδήγηση του ΠΑΣΟΚ στους διάφορους θεσμούς του κράτους, αποκτώντας φιλικές σχέσεις με την παραδοσιακή Αριστερά, ψηφίζοντας απλή αναλογική κτλ.), εκμεταλλευόμενη την ελληνική συγκυρία (τρόπος διακυβέρνησης και σκάνδαλα του ΠΑΣΟΚ, τέλος της μεταπολιτευτικής αλλά και μετεμφυλιακής περιόδου με είσοδο νέων μαζών στην πολιτική), αλλά και κυρίως τη διεθνή συγκυρία (τρομακτικό τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού με τις δημοκρατικές επαναστάσεις του '89, και άρα ιστορική δικαίωση της Δεξιάς, των αστικών δυνάμεων —ιδιαίτερα στην Ελλάδα, που υπήρχε πρόβλημα δημοκρατικής νομιμοποίησής τους—, ακόμα και του βρετανικού και αμερικανικού ιμπεριαλισμού, ο οποίος βοήθησε καθοριστικά στην παραμονή της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο ώστε να μπορεί τώρα να απολαμβάνει τα πολιτικά και οικονομικά “αγαθά του δυτικού πολιτισμού”), κατόρθωνε σε αυτήν τη συγκυρία να ηγεμονεύσει τις νεότερες δημοκρατικές δυνάμεις και να φανεί ως η μόνη εναλλακτική λύση.

Μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος, ο κυρίαρχος πόλος εξουσίας γίνεται ένας (Πρωθυπουργός), διότι εκτός από την υποβάθμιση του θεσμού του Προέδρου της Δημοκρατίας, το ΠΑΣΟΚ ως κόμμα απορροφάται σχεδόν ολοκληρωτικά από το κράτος: γίνεται ένα με το κράτος, χάνοντας ένα αυξημένο ποσοστό αυτονομίας που το νομιμοποιούσε σε ευρύτερους αριστερούς κύκλους.

Αυτή η μονολιθικότητα του κράτους, που εδραζόταν στην κυβέρνηση και τον αρχηγό της, σήμαινε, προφανώς, λιγότερη ευελιξία του πολιτικού συστήματος στην απορρόφηση τυχόν πολιτικών κρίσεων. Όμως, με δεδομένο το πλειοψηφικό σύστημα ή την ενισχυμένη

αναλογική, οι ισχυρές κυβερνήσεις εγγυόνταν την αποφυγή τέτοιων κρίσεων. Ταυτόχρονα όμως —και χωρίς να θέλω να παίζω με τις λέξεις— σήμαινε μεγαλύτερη ευελιξία του πολιτικού συστήματος στην απόκτηση ριζοσπαστικών πρωτοβουλιών προς την κατεύθυνση της δημιουργίας όρων για τη διευρυμένη καπιταλιστική συσσώρευση (εφόσον γίνεται λόγος για καπιταλιστικό κράτος), χωρίς όμως να αποκλείεται ο κίνδυνος της παρεμπόδισης της καπιταλιστικής συσσώρευσης από μια κυβέρνηση που θα εκπροσωπούσε με ειλικρινή τρόπο τις λαϊκές δυνάμεις —δυνάμεις αντίθετες προς την ένταση της καπιταλιστικής συσσώρευσης— εφόσον πλέον ο συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων καταγραφόταν αμεσότερα στους κόλπους του κράτους.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος σήμαινε επίσης μια παραπέρα εδραίωση της κοινοβουλευτικής-κομματικής δημοκρατίας. Τα κόμματα ήταν οι περίπου μοναδικοί θεσμοί λαϊκής αντιπροσώπευσης και νομιμοποίησης του κράτους. Για το ΠΑΣΟΚ, την Αριστερά και το λαϊκό μπλοκ, σήμαινε ότι θα μπορούσαν θεωρητικά πιο εύκολα να πραγματοποιήσουν τις επιδιώξεις τους. Το ίδιο όμως σήμαινε και για τη Δεξιά ή/και το αστικό μπλοκ, πράγμα που τελικά αποδεικνύει ότι το περιεχόμενο της αναθεώρησης και γενικότερα το ισχύον Σύνταγμα αποκτά σημασία ανάλογα με το συσχετισμό των δυνάμεων στη δεδομένη συγκυρία. Το πρόβλημα είναι λοιπόν πολιτικό, και η τάση διαφόρων πολιτικών ή/και αναλυτών να εξηγήσουν πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα με βάση τη “θεσμολογία”, ξεκινάει από λαθεμένη αφετηρία, δεν θίγει τα ουσιώδη και αποπροσανατολίζει.²⁹³

293. Βλ. Ε. Βενιζέλος, *ό.π.*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, τονίζω τα βασικά στοιχεία που απορρέουν από αυτή την εργασία:

1) Η εμπειρία του φαινομένου ΠΑΣΟΚ (1974-1989), όπως τουλάχιστον αναλύεται στην παρούσα εργασία, πιστεύω ότι καταδεικνύει την ορθότητα των νεο-γκραμισιανών πολιτικών θεωριών της “συνάρθρωσης” (βλ. κεφάλαιο I.A.γ) και αντίστροφα. Δηλαδή, ούτε η σχολή του ΚΜΚ (βλ. κεφάλαιο I.A.α), ούτε η σχολή της Λογικής του Κεφαλαίου (βλ. κεφάλαιο I.A.β), ούτε οι σχολές της “Εξάρτησης” και της ορθόδοξης Συγκριτικής Πολιτικής (βλ. κεφάλαια I.B.α.β.γ) μπορούν να αναλύσουν επαρκώς την πολιτική δομή του ελληνικού κράτους στην ιστορική συγκυρία της δεκαετίας του '80, σε αντίθεση με τις νεο-γκραμισιανές θεωρίες της συνάρθρωσης, οι οποίες, στηριζόμενες στην κοινωνική, και κατ' επέκταση πολιτική, δυναμική και στην παραδοχή του επηρεασμού του κράτους (είτε ως δομής είτε ως θεσμού είτε ως “σχέσης” είτε στο ιστορικό-συγκυριακό επίπεδο του πολιτικού πράττειν) από την παρέμβαση των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, έχουν καλύτερα αναλυτικά αποτελέσματα.

2) Το ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του και μέχρι τουλάχιστον τα μέσα της δεκαετίας του '80 είναι ένα κόμμα της Αριστεράς. Στο επίπεδο των σχέσεων εκπροσώπησης διαπιστώνεται ότι υπήρξε ο κατεξοχήν εκφραστής των λαϊκών τάξεων και στρωμάτων (βλ. κεφάλαιο II.Γ), και παράλληλα στο πολιτικό επίπεδο η έκφραση αυτή πήρε τη μορφή ενός προγράμματος που στόχευε σε αλλαγές σοσιαλιστικής-

σοσιαλδημοκρατικής κατεύθυνσης ή έστω σχετικοποίησης της καπιταλιστικής εξουσίας (βλ. κεφάλαια ΙΙΙ.Α.α.β.γ).²⁹⁴

3) Όπως ορθά υποστηρίζει ο Ιωακείμογλου,²⁹⁵ ολόκληρη η στρατηγική της Αριστεράς κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, βασίστηκε στη θέση ότι η σχετικοποίηση της καπιταλιστικής εξουσίας και η βελτίωση της θέσης των εργαζόμενων τάξεων μπορούσε να οδηγήσει στην “ανάπτυξη” της οικονομίας, δηλαδή μπορούσε τελικά να αποβεί συμφέρουσα και για την ίδια την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό απεδείχθη στην πράξη με την κοινωνία της ευημερίας στη Δύση, που βασίστηκε σε σοσιαλδημοκρατικά συμβόλαια, και ήταν έτσι δικαιολογημένη και τεκμηριωμένη η ηγεμονική στρατηγική της Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ (βλ. κεφάλαια ΙΙ.Γ και ΙΙΙ.Α.α.β.γ. και Β.α) να

294. Αν θελήσουμε να κάνουμε μία σύγκριση, θα διαπιστώσουμε ότι, στη σημερινή συγκυρία, με την κυριαρχία της πτέρυγας των “εκσυγχρονιστών” στο σημερινό ΠΑΣΟΚ, αυτό κινδυνεύει να αποκοπεί από τις κοινωνικές δυνάμεις της εργασίας που παραδοσιακά το στήριζαν. Κι αυτό γιατί η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ “...αναθέτει στον εαυτό της ένα πολύ δύσκολο καθήκον: να πείσει τις υποτελείς τάξεις πως η ιδιοτέλεια του κεφαλαίου ταυτίζεται με το γενικό συμφέρον (τη μελλοντική γενική ευημερία) ακριβώς σε εκείνη την εποχή κατά την οποία η οικονομική πολιτική χάνει την αξιοπιστία της [...] για το λόγο ότι σε ολόκληρη την Ευρώπη η κερδοφορία βελτιώνεται επί σειρά ετών και η ανεργία πλησιάζει κάποιο δυσβάστακτο όριο. Όταν όμως η ιδιοτέλεια μιας κυρίαρχης κοινωνικής τάξης δεν εμφανίζεται ως γενικό συμφέρον, τότε η ιδεολογική και πολιτική της ηγεμονία, αργά ή γρήγορα, τίθεται σε δοκιμασία. Αυτό σημαίνει ότι στις υποτελείς τάξεις αναπτύσσονται, αν μη τι άλλο, διαθέσεις σύγκρουσης”. Βλ. Η. Ιωακείμογλου, “Οι μεταπτώσεις της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ”, στο Μ. Σπουρδαλάκης, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ.129-130.

295. Βλ. Η. Ιωακείμογλου, “Οι μεταπτώσεις της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ”, στο Μ. Σπουρδαλάκης, (επιμ.), *ό.π.*, σ.125.

παρουσιάζει τα συμφέροντα της εργατικής τάξης ως συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας.

4) Όμως οι συνθήκες συσσώρευσης του κεφαλαίου αλλάζουν με το χρόνο (ως άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα της ταξικής σύγκρουσης) και μετά την κρίση της δεκαετίας του '70, κατά τη δεκαετία του 1980 οι αστικές δυνάμεις αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία των κινήσεων και πετυχαίνουν να παρουσιάσουν τα δικά τους συμφέροντα ως συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας. Η αστική τάξη καταφέρνει με τη νέα ηγεμονική στρατηγική του νεοφιλελευθερισμού να επιβάλλει με πιο απόλυτους όρους τη διαταραχθείσα πιο πριν ηγεμονία της σε παγκόσμιο επίπεδο. Η παραπάνω ηγεμονική στρατηγική της Αριστεράς ηττάται σε παγκόσμιο επίπεδο οριστικά το 1990. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, αφού τα σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά μέτρα της πρώτης τετραετίας αποδείχθηκαν εντελώς αναποτελεσματικά στο επίπεδο της ανάπτυξης της οικονομίας (βλ. κεφάλαιο III.Β.α), περάσαμε στην πολιτική λιτότητας τον Οκτώβριο του 1985 και στην ανάκληση του σοσιαλιστικού - σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου (βλ. κεφάλαιο III.Β.β). Από τότε ο συσχετισμός δυνάμεων “μεταβάλλεται σταδιακά σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας, Το ΠΑΣΟΚ, κορμός της Αριστεράς, δεν υπάρχει πλέον ως κομματικός σχηματισμός αμφισβήτησης της ηγεμονίας του κεφαλαίου και οι κοινωνικές δυνάμεις που το στήριζαν αρχίζουν προοδευτικά να παροπλίζονται”.²⁹⁶ Αντίστοιχα με τις “στρατηγικές” συσσώρευσης, μπορούμε να διακρίνουμε στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80 και τους δύο βασικούς τύπους ηγεμονικών σχεδίων:²⁹⁷ δηλαδή και τον τύπο του

296. Βλ. Η. Ιωακείμογλου, *ό.π.*, 127-128.

297. Βλ. B. Jessop, “Accumulation Strategies, State Forms and Hegemonic Projects”, *Kapitalistate*, No10/11 (1983), σ. 103.

ενός έθνους (“one nation strategy”), όπου επιχειρείται η καπιταλιστική ανάπτυξη μέσω συμβολικών ή και πραγματικών παροχών σε ένα μεγάλο μέρος του λαού (κεϋνσιανισμός, κοινωνικό κράτος –βλ. κεφάλαιο ΙΙΙ.Β.α), και τον τύπο των “δύο εθνών” (“two nations strategy”), όπου η καπιταλιστική ανάπτυξη επιχειρείται με μια πολύ πιο άμεση καταπίεση και εκμετάλλευση πλατιών λαϊκών στρωμάτων (θατσερισμός, μονεταρισμός, νεοφιλελευθερισμός — βλ. κεφάλαιο ΙΙΙ.Β.β).

5) Σε σχέση με τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ για το κράτος, είδαμε (βλ. κεφάλαια ΙΙ.Γ, ΙΙΙ.Α.α.β.γ., αλλά και Πρόλογο και Ι.Β.α.β.γ), ότι ο λόγος του συνάρθρωσε τα ιδεολογικά στοιχεία του εθνισμού, αντιιμπεριαλισμού, σοσιαλισμού, της ισότητας και της δημοκρατίας με τέτοιο τρόπο, ώστε η έμφαση να δίνεται περισσότερο σε μια αριστερή (ή έστω έντονη αντιδεξιά) πολιτική ρητορεία και λιγότερο ίσως στα πιο ουσιώδη κοινωνικά περιεχόμενα του λόγου του. Παρά ταύτα, τα αποτελέσματα της συνάρθρωσης των παραπάνω ιδεολογικών στοιχείων στο λόγο του ΠΑΣΟΚ και των πολιτικών θέσεων και πράξεων του ΠΑΣΟΚ ήταν μάλλον ευεργετικά για τη θέση των λαϊκών δυνάμεων στον ευρύτερο συσχετισμό δυνάμεων, πολύ περισσότερο εφόσον στην Ελλάδα οι δυνάμεις αυτές βρίσκονταν εκτός των τειχών του κράτους ήδη από τη γέννησή του. Όπως δείχνει ο Laclau, ο τρόπος με τον οποίο συναρθρώνονται τα διάφορα ιδεολογικά στοιχεία είναι πάντα ανοικτός σε νέους συνδυασμούς (ο καπιταλιστικός διεθνισμός είναι μάλλον κυρίαρχος σήμερα), όπως ανοικτό είναι πάντα το αποτέλεσμα της ταξικής σύγκρουσης (τίποτα δεν προδικάζει την εσαεί παντοδυναμία του κεφαλαίου, αφού οι κρίσεις είναι δομικό στοιχείο του καπιταλισμού). Το

θετικό σημείο είναι ότι, όπως υποστηρίζει ο Μαρξ, η ιστορία μόνο ως φάρσα επαναλαμβάνεται και έτσι τα κοινωνικά υποκείμενα μπορούν να μάθουν από τα λάθη τους. Αυτό είναι καλό για όλους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΑΕΠ σε σταθερές τιμές (ετήσια μεταβολή %)

	1961- 1973	1974- 1985	1986- 1990
Βέλγιο	4,90	2,00	3,10
Δανία	4,30	1,60	1,30
Γερμανία	4,30	1,70	3,40
Ελλάδα	8,50	1,70	1,20
Ισπανία	7,20	1,90	4,50
Γαλλία	5,40	2,20	3,30
Ιρλανδία	4,40	3,80	4,60
Ιταλία	5,30	2,70	2,90
Λουξεμβούργο	4,00	1,80	6,40
Ολλανδία	4,90	1,90	3,10
Αυστρία	4,90	2,30	3,20
Πορτογαλία	6,90	2,20	5,50
Φινλανδία	5,00	2,70	3,30
Σουηδία	4,10	1,80	2,30
Βρετανία	3,20	1,40	3,30
ΕΕ-15	4,80	2,00	3,30
Ζώνη Ευρώ	5,20	2,20	3,40
ΗΠΑ	4,40	2,80	3,20
Ιαπωνία	9,40	3,40	4,60
Πηγή: Τρύφωνας Κολλίντζας, Barry Bosworth, "Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: Παρελθόν και μέλλον". Μελέτη που παρουσιάστηκε σε συνέδριο διοργανωθέν από την Τράπεζα της Ελλάδος και το Brookings Institution και μέρος της δημοσιεύθηκε στο ΒΗΜΑ 24/12/2000 (Φάκελος: Η Ελλάδα στην ΟΝΕ).			

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΑΥΞΗΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ (ΕΤΗΣΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ %)

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΝΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟ	ΧΩΡΑ
1960-1973	9,70	ΕΛΛΑΔΑ
1973-1980	2,10	
1980-1990	-0,30	
1965-1973	5,90	ΙΣΠΑΝΙΑ
1973-1980	3,10	
1980-1990	2,70	
1960-1973	7,50	ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ
1973-1980	1,90	
1980-1990	1,00	
1961-1973	4,80	ΙΡΑΝΔΙΑ
1973-1980	4,00	
1980-1990	4,40	
1961-1973	9,30	ΜΕΤΟΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΟΡΟΣ
1973-1980	2,40	
1980-1990	2,20	

Πηγή: Τρύφωνας Κολλίντζας, Barry Bosworth, "Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: Παρελθόν και μέλλον". Μελέτη που παρουσιάστηκε σε συνέδριο διοργανωθέν από την Τράπεζα της Ελλάδος και το Brookings Institution και μέρος της δημοσιεύθηκε στο ΒΗΜΑ 24/12/2000 (Φάκελος: Η Ελλάδα στην ΟΝΕ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ (%) ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ, 1981-1990

	ΝΔ	ΕΚΛΟΓΕΣ					ΔΕΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ 1981-1990 (1)
		1990	1989(N)	1989(I)	1985	1981	
A. Αμιγώς αστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Κολωνάκι (2)	65,5	63,7	63,1	59,7	50,1	1,30
2	Εκάλη	82,1	80,7	79,2	75,6	56,8	1,44
3	Ψυχικό	71,1	69,4	68,6	64,3	51,3	1,38
4	Φιλοθέη	74,3	72,9	71,1	61,9	48,5	1,53
B. Μικροαστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Κυψέλη (3)	58,3	56,4	55,0	52,1	41,2	1,41
2	Πατήσια (4)	52,7	49,9	48,5	44,1	33,6	1,56
3	Ζωγράφου	46,3	44,5	42,7	38,8	29,6	1,56
4	Αργυρούπολη	40,1	37,9	36,4	31,7	23,0	1,74
Γ. Αμιγώς εργατικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Περιστέρι	35,4	33,4	32,2	28,4	21,3	1,56
2	Αιγάλεω	35,6	33,9	32,5	28,7	21,2	1,67
3	Κερατσίνι	36,3	34,2	33,0	28,1	20,7	1,75
4	Νίκαια	33,6	31,4	30,2	25,4	19,2	1,75

(1) Ποσοστό (%) 1990:ποσοστό (%) 1981

(2) Αγ. Διονύσιος

(3) Αγ. Ζώνη

(4) Αγ. Λουκάς

Πηγή: Γ. Μαυρήs, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαυρήs, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ (%) ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ
ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ, 1981-1990

ΠΑΣΟΚ		ΕΚΛΟΓΕΣ					ΔΕΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ 1981-1990 (1)
		1990	1989(N)	1989(I)	1985	1981	
A. Αμγώς αστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Κολωνάκι (2)	22,0	22,5	20,0	29,0	31,2	0,70
2	Εκάλη	10,9	11,0	10,4	16,4	24,8	0,43
3	Ψυχικό	16,0	16,9	15,4	24,0	30,3	0,52
4	Φιλοθέη	14,7	15,4	14,5	26,9	30,6	0,48
B. Μικροαστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Κυψέλη (3)	26,1	27,0	24,8	34,0	39,5	0,66
2	Πατήσια (4)	29,4	31,2	28,5	39,9	46,4	0,63
3	Ζωγράφου	34,2	35,8	33,4	42,9	47,6	0,71
4	Αργυρούπολη	40,8	42,4	39,0	49,6	54,6	0,74
Γ. Αμγώς εργατικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Περιστέρι	41,4	43,4	39,4	46,9	50,9	0,81
2	Αιγάλεω	42,5	44,3	40,5	48,5	52,7	0,80
3	Κερατσίνι	44,1	46,4	42,1	51,7	53,7	0,82
4	Νίκαια	42,1	44,4	39,4	48,3	48,3	0,87

(1) Ποσοστό (%) 1990:ποσοστό (%) 1981

(2) Αγ. Διονύσιος

(3) Αγ. Ζώνη

(4) Αγ. Λουκάς

Πηγή: Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαυρής, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ (%) ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ
ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ, 1981-1990

		ΕΚΛΟΓΕΣ					ΔΕΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ 1981-1990 (1)
		1990	1989(N)	1989(I)	1985	1981	
		ΣΥΝ	ΣΥΝ	ΣΥΝ	ΚΚΕ+ΚΚΕ εσ.	ΚΚΕ+ΚΚΕ εσ.	
		ΣΥΝ	ΣΥΝ	ΣΥΝ	ΚΚΕ+ΚΚΕ εσ.	ΚΚΕ+ΚΚΕ εσ.	
A. Αμιγώς αστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Κολωνάκι (2)	8,11	11,01	11,30	10,00	10,29	0,78
2	Εκάλη	3,36	5,76	5,91	6,49	7,47	0,51
3	Ψυχικό	7,92	10,26	9,84	10,56	10,43	0,75
4	Φιλοθέη	5,99	8,58	8,52	9,94	8,76	0,68
B. Μικροαστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Κυψέλη (3)	10,77	13,56	14,64	12,90	12,53	0,85
2	Πατήσια (4)	13,02	15,52	17,48	16,05	16,01	0,86
3	Ζωγράφου	15,31	16,88	19,36	17,27	18,11	0,84
4	Αργυρούπολη	15,59	17,22	20,86	17,69	19,03	0,81
Γ. Αμιγώς εργατικές περιοχές (συνοικίες και προάστια)							
1	Περιστέρι	19,87	20,93	25,31	23,53	25,01	0,79
2	Αιγάλεω	18,77	19,30	24,10	21,85	23,56	0,79
3	Δραπετσώνα	19,22	20,05	24,62	22,09	25,47	0,75
4	Νίκαια	21,55	22,21	27,09	25,19	30,49	0,70

(1) Ποσοστό (%) 1990:ποσοστό (%) 1981

(2) Αγ. Διονύσιος

(3) Αγ. Ζώνη

(4) Αγ. Λουκάς

Πηγή: Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.

Επίσης, Γ. Μαυρής, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΑΠΕΡΓΙΕΣ 1975-1990

ΕΤΟΣ	Αριθμός Απεργιών	Αριθμός Απεργιών	Χαμένες Ώρες
1975*	142	46.374	1.743.353
1976	829	241.142	5.187.783
1977	401	393.572	8.217.264
1978	405	349.969	6.477.117
1979	372	638.635	9.950.074
1980	472	1.317.917	20.494.944
1981	313	361.106	5.341.961
1982	447	246.543	7.892.094
1982 (1)	28	116.601	3.370.754
1983	361	148.174	2.986.957
1984	268	107.957	2.690.789
1985	453	785.725	7.660.879
1985**	44	286.117	2.165.603
1986	218	1.106.330	8.839.363
1986**	39	408.359	3.226.705
1987	235	1.576.520	16.353.463
1987**	53	360.881	5.523.240
1988	320	363.364	5.596.123
1988**	62	83.142	2.187.072
1989	202	765.115	8.903.863
1989**	48	196.250	3.358.210
1990	200	1.405.497	20.635.313
1990**	65	607.092	10.076.675

* Στοιχεία Σεπτ.- Δεκ.

(1) Από το σύνολο των Οργαν.Κοιν.Ωφ.και Τραπε.

** Από το σύνολο των κοινωνικοποιημένων επιχ.
(ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΛΤΑ, ΟΣΕ, ΗΛΠΑΓ, Τράπεζες κλπ)

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
ΣΧΕΣΗ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΟΣ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ ΩΣ ΠΟΣΟΣΤΟΥ
ΤΟΥ ΑΕΠ, 1991

	Έλλειμμα	Δημόσιο Χρέος
Βέλγιο	4,9	129,4
Δανία	5,8	66,7
Γερμανία	-0,5	45,6
ΕΛΛΑΣ	-4,6	96,4
Ισπανία	-0,3	45,6
Γαλλία	1,7	47,2
Ιρλανδία	4,2	102,8
Ιταλία	0,3	101,2
Λουξεμβούργο	2,5	6,9
Ολλανδία	1,5	78,4
Πορτογαλία	3,1	64,7
Ηνωμένο Βασίλειο	1,2	43,8

Πηγή: Ν. Νικολάου "Το εκρηκτικό μείγμα που κάνει δυσβάστακτο το δημόσιο χρέος μας", Το Βήμα (29/3/92)

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Εξέλιξη αμοιβών, άμεσων φόρων, διαθέσιμου εισοδήματος 1980-1990
(ετήσιες μεταβολές %)

ΕΤΟΣ	ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΕΣ ΑΜΟΙΒΕΣ	ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΑΜΟΙΒΕΣ	ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	ΔΙΑΘΕΣΙΜΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	ΡΟΠΗ ΠΡΟΣ ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗ
1980	15,70	-7,40	38,10	-6,50	26,90
1981	21,30	-2,60	1,50	1,2	28,90
1982	27,50	5,30	57,30	-7,10	21,10
1983	21,60	1,10	11,30	1,60	21,40
1984	20,80	2,00	34,80	-2,70	18,20
1985	21,00	1,40	14,40	5,10	21,50
1986	12,00	-8,90	29,60	-3,30	20,30
1987	11,30	-4,40	12,70	3,30	20,20
1988	20,10	5,80	30,60	8,90	21,20
1989	23,20	8,30	1,40	5,90	21,30
1990	17,90	-2,00	43,50	1,20	20,50

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών, Το Βήμα
(18/02/2001)

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ					
	Δημόσια κατανάλωση (1)	Μεταβιβαστικές πληρωμές (2)	Τρέχουσες δαπάνες (2+1=3)	Πάγιες επενδύσεις (4)	Σύνολο Δαπανών (5=3+4)
1955	11,5	4,6	16,1	3,6	19,7
1960	12,4	5,3	17,7	6,2	23,9
1970	13,2	9,5	22,7	6,7	29,4
1975	15,8	11,2	27,0	5,8	32,8
1980	17,4	13,8	31,2	5,6	36,8
1984	20,0	19,6	39,6	7,5	47,1
1985					51,5

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, Γ. Προβόπουλος, Ο Δημόσιος τομέας στην Ελληνική οικονομία, πρόσφατες τάσεις και οικονομικές επιπτώσεις, IOBE Επίκαιρα θέματα, σελ. 29, "Οικονομικός Ταχυδρόμος", Μάιος 1988
στο Γ. Καραμπελιάς, Κράτος και Κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988), Εξάντας, Αθήνα 1989, σ.247.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ποσοστό δαπανών κοινωνικής προστασίας στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν					
Έτος	Δαπάνες ασφαλιστικών οργανισμών (1)	Κοινωνικές δαπάνες του Τακτικού Προϋπολογισμού του Κράτους (2)	Από τις οποίες		Σύνολο κοινωνικών δαπανών (3)=(1)+(2)
			Συντάξεις (2α)	Υγεία/ Πρόνοια (2β)	
1960	4,9	2,9	1,8	1,1	7,8
1965	6,8	2,9	1,7	1,2	9,7
1970	8,4	3,2	2,2	1,0	11,6
1975	7,2	3,7	2,4	1,3	10,9
1976	7,7	3,7	2,2	1,5	11,4
1977	8,5	3,8	2,3	1,5	12,3
1978	9,3	4,0	2,4	1,6	13,3
1979	9,1	4,2	2,5	1,7	13,3
1980	10,0	4,0	2,3	1,7	14,0
1981	11,1	4,4	2,5	1,9	15,5
1982	13,6	5,3	2,9	2,4	18,9
1983	14,2	5,3	2,8	2,5	19,5
1984	14,6	5,1	2,8	2,3	19,7
1985	15,2	5,7	2,9	2,8	20,9

Πηγή:

α) Κοινωνικός Προϋπολογισμός 1985

β) Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας

γ) Γ. Προβόπουλος, Κοινωνική Ασφάλιση, Αθήνα 1987, ΙΟΒΕ, σελ. 36
στο Γ. Καραμπελιάς, Κράτος και Κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988), Εξάντας, Αθήνα 1989, σ.267.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

**Εξελίξεις στη δαπάνη της οικονομίας
(Ετήσιες μεταβολές σε ποσοστά %)**

Έτη	Συνολική δαπάνη		Κατανάλωση		Πάγιες Επενδύσεις		Πάγιες Επενδύσεις	
	Ιδιωτική	Δημόσια	Ιδιωτική	Δημόσια	Ιδιωτικές	Δημόσιες	Κατοικίες	Γεωργία, Ορυχεία, Μεταποίηση
1951-61	4,8	4,9	4,5	5,2	7,1	4,2	5,8	3,6
1961-70	7,3	6,6	6,7	6,3	10,2	7,3	8,8	8,9
1971-80	4,2	4,7	4,4	6,2	3,4	1,1	3,3	3,4
1981-87	0,6	2,4	1,4	2,8	-3,3	1,0	-3,8	-3,2
1981	-1,1	5,2	0,9	6,8	-9,9	0,1	-21,4	-1,1
1982	1,7	3,4	3,1	2,3	-5,0	6,9	-4,9	-15,6
1983	-0,3	5,3	0,9	2,7	-7,1	13,4	3,6	-2,5
1984	-0,7	4,9	1,4	3,0	-13,3	10,1	-19,1	6,2
1985	3,6	4,7	3,8	2,8	2,1	10,0	0,1	-3,0
1986	1,3	-5,7	0,8	0,0	5,0	-19,9	16,5	-8,2
1987	0,1	-0,7	-0,9	2,0	6,7	-9,2	4,0	1,8

Βάσει σταθερών τιμών έτους 1970

Πηγή στοιχείων ΥΠ.ΕΘ.Ο. Εθνικοί Λογαριασμοί (1987) Εκτιμήσεις

Επιλογή, Δεκέμβριος 1987

στο Γ. Καραμπελιάς, Κράτος και Κοινωνία στη Μεταπολίτευση
(1974-1988), Εξάντας, Αθήνα 1989, σ.264.

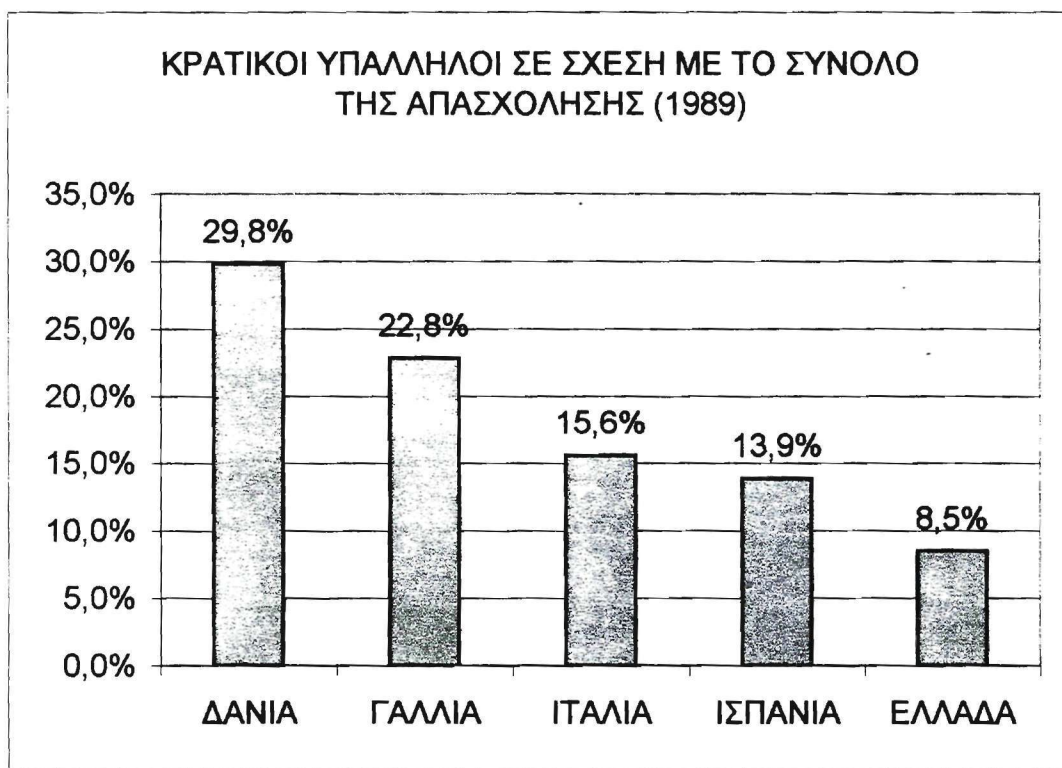
ΠΙΝΑΚΑΣ 12

**Δημόσια κατανάλωση και τρέχουσες μεταβιβάσεις του Δημοσίου
(επί τοις εκατό του συνόλου των δημοσίων δαπανών)**

	1962	1975	1978	1981	1985
A1 Άμυνα	22,39	21,93	27,8	22,76	17,73
A2 Αστυνομία, Δικαιοσύνη	4,48	2,73	2,46	2,33	2,02
A=A1+A2	27,87	24,66	30,26	25,1	19,75
B1 Πρόνοια	30,19	32,058	28,53	32,39	37,82
B2 Υγεία	10,39	11,29	11,55	12,42	11,29
B=B1+B2	40,58	43,38	40,8	44,81	49,11
Εκπαίδευση (Γ)	9,22	9,59	8,8	8,14	9,44
A/B %			74,24	56,01	40,21

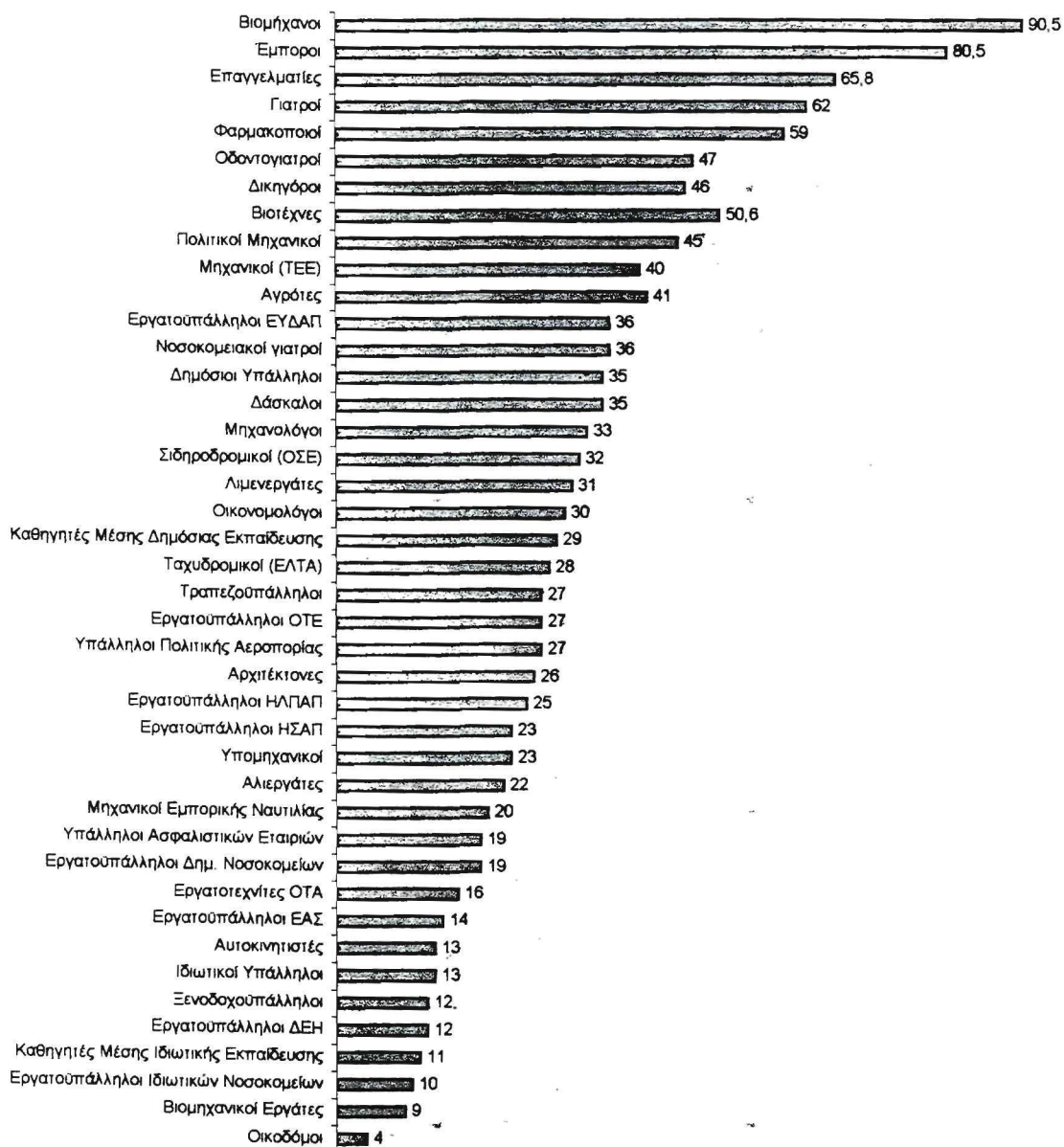
Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί 1986, πίνακας 12, στο Γ. Καραμπελιάς,
Κράτος και Κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988), Εξάντας, Αθήνα
1989, σ.266.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1



Πηγή: OECD Historical Statistics Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 1992, στο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, "Είμαστε από τις χώρες με τους λιγότερους δημόσιους υπαλλήλους", Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία (8/12/1991).

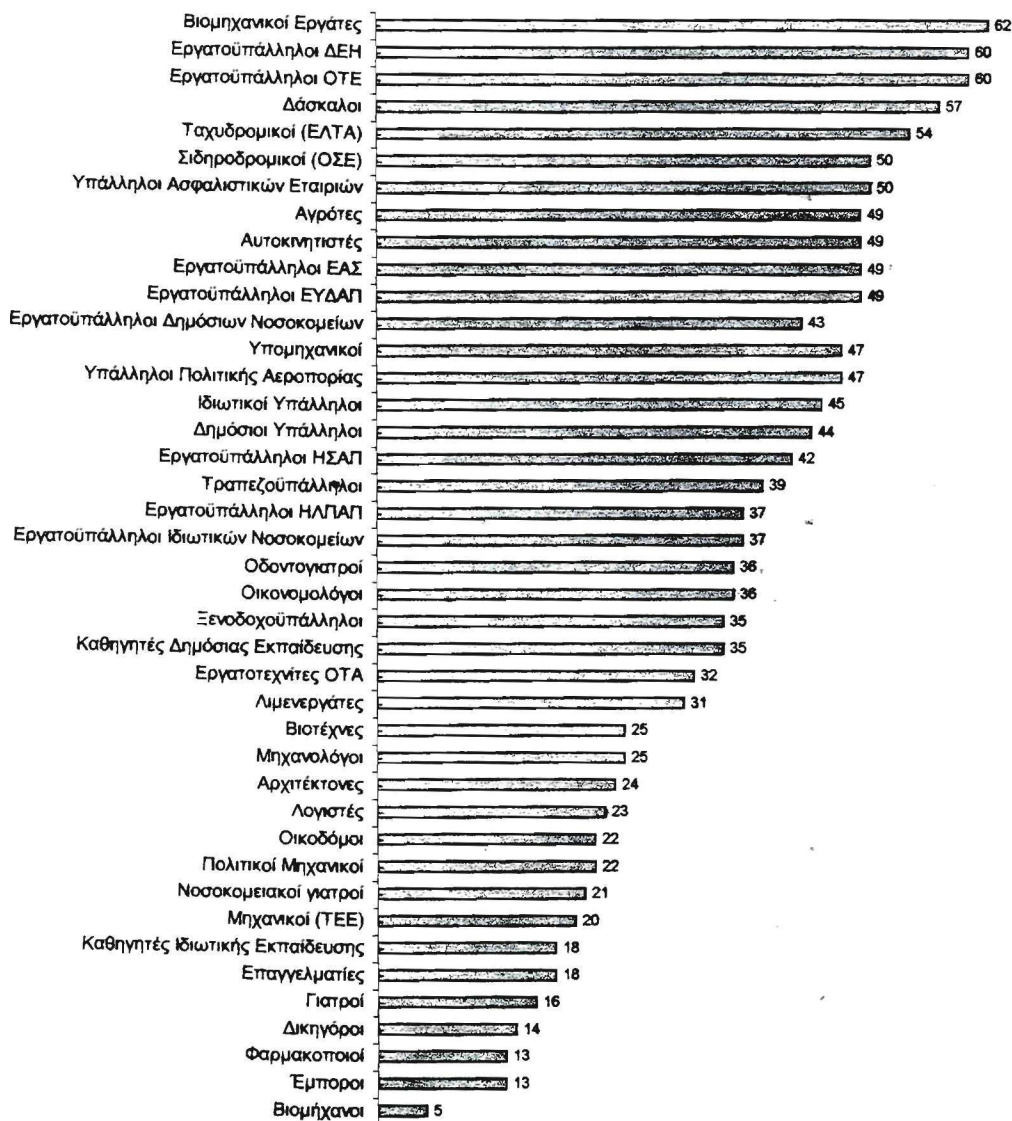
**Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ Ν.Δ.
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ 1984-1987
(ΜΕΣΟ ΠΟΣΟΣΤΟ %)**



Πηγή: Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κοιματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.

Επίσης, Γ. Μαυρής, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

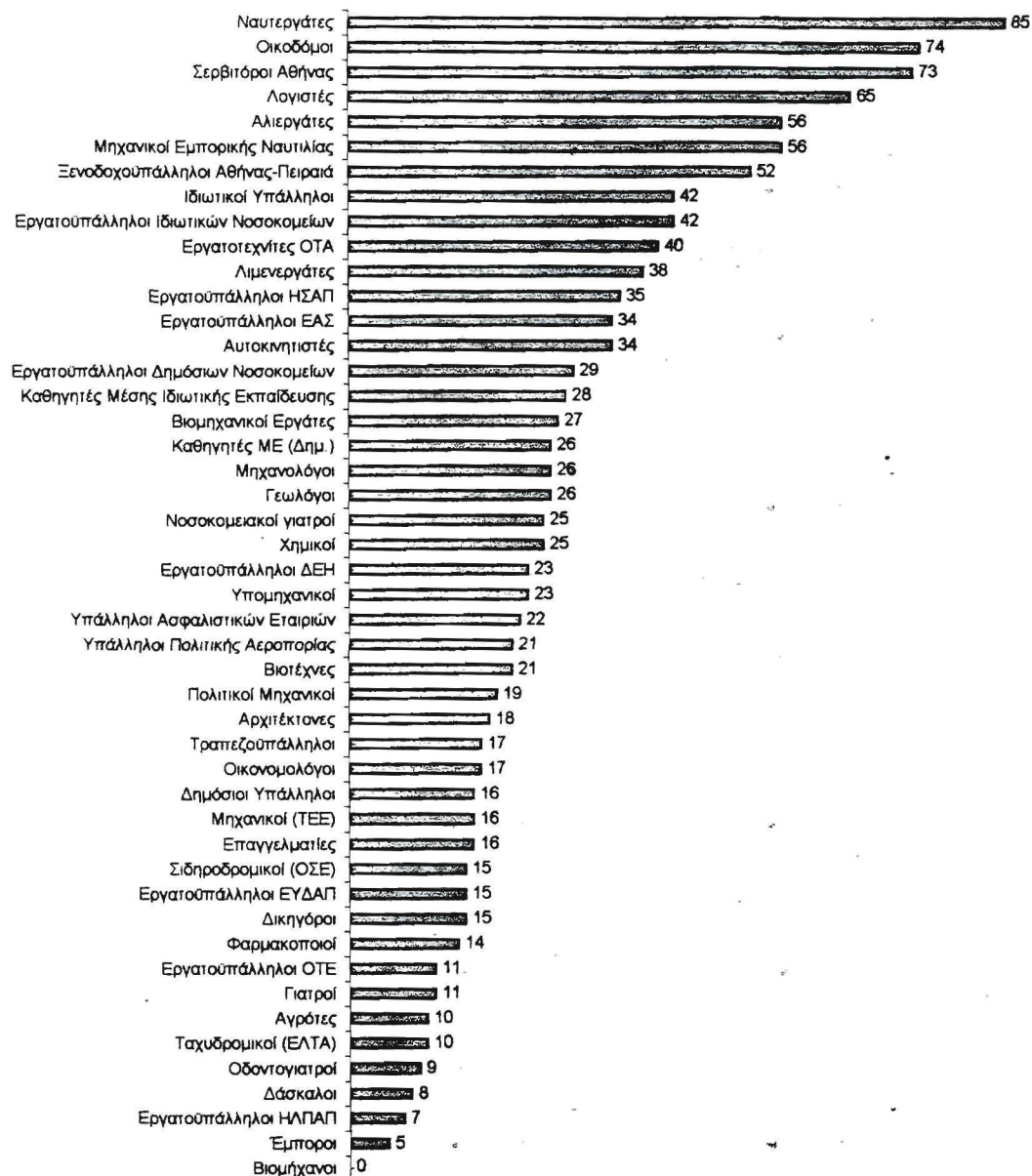
**Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ 1984-1987
(ΜΕΣΟ ΠΟΣΟΣΤΟ %)**



Πηγή: Γ. Μαυρίδης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κοιματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.

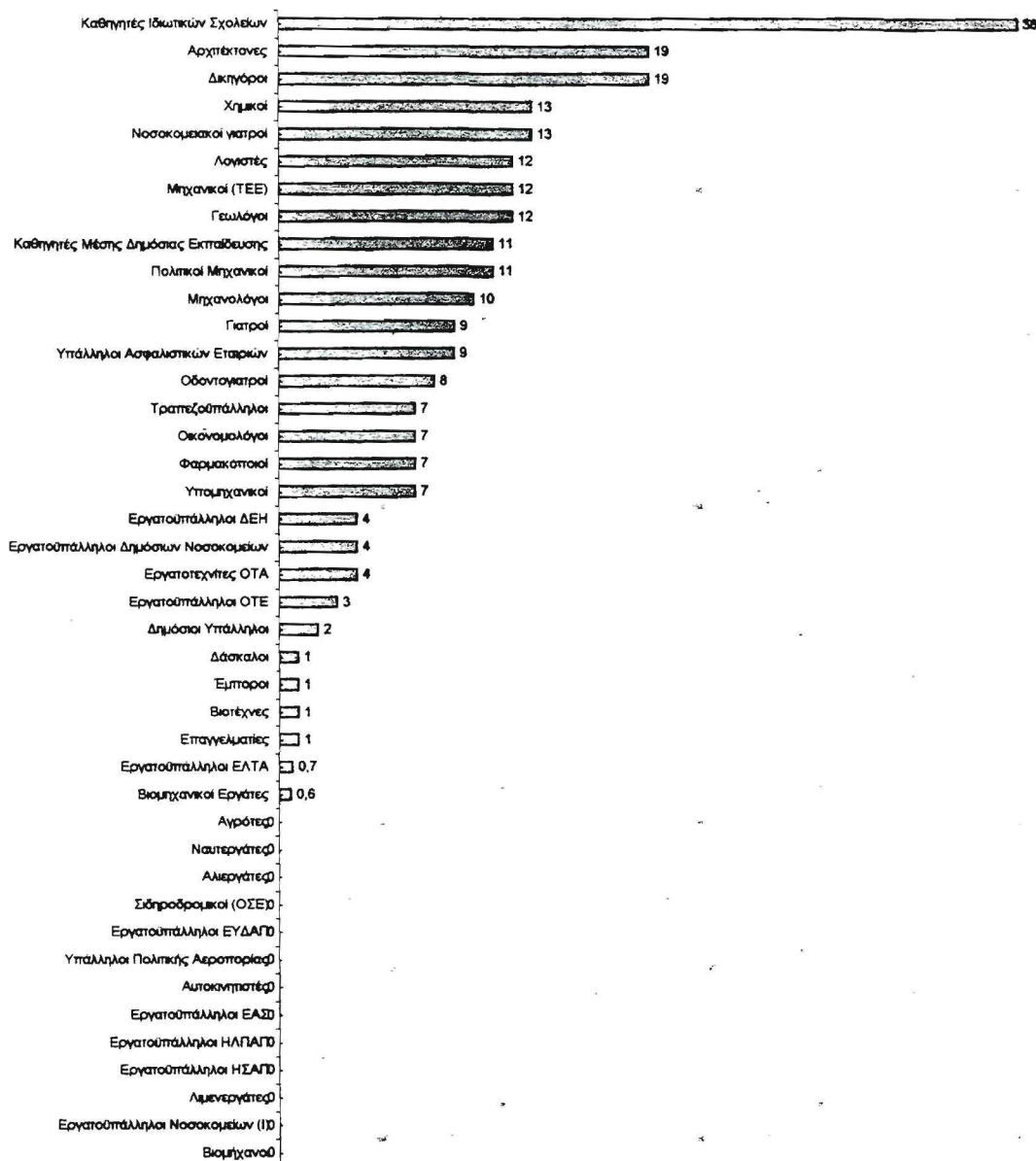
Επίσης: Γ. Μαυρίδης, "Η κοινωνική επιρροή των κοιμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

**Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΚΚΕ
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ 1984-1987
(ΜΕΣΟ ΠΟΣΟΣΤΟ %)**

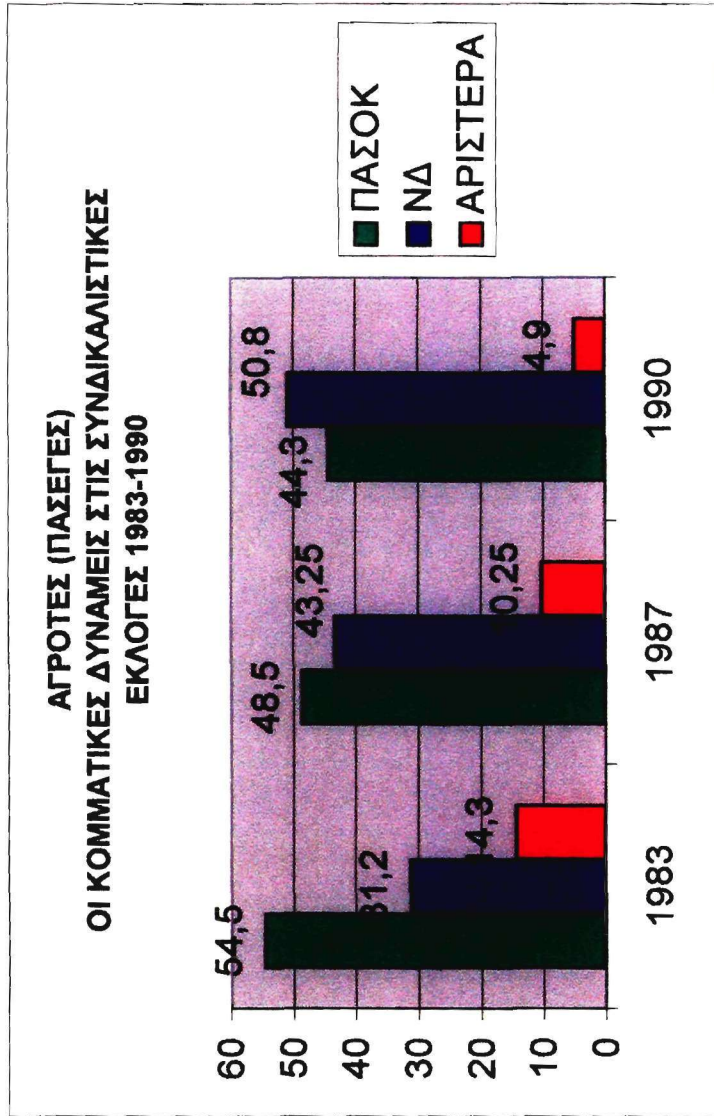


Πηγή: Γ. Μαυρήs, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαυρήs, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

**Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΚΚΕ εσ.
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ 1984-1987
(ΜΕΣΟ ΠΟΣΟΣΤΟ %)**

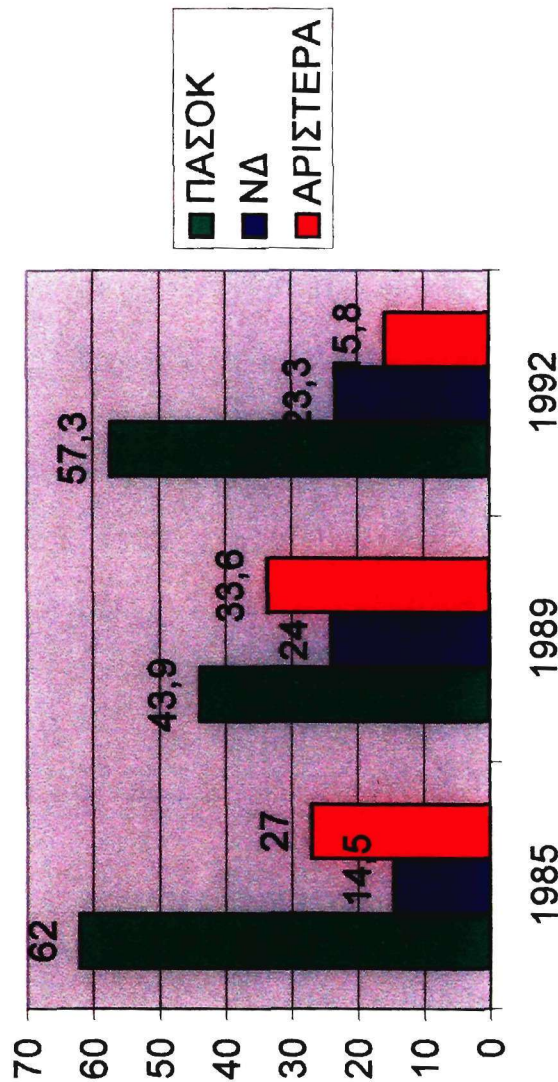


Πηγή: Γ. Μαυρίδης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαυρίδης, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).



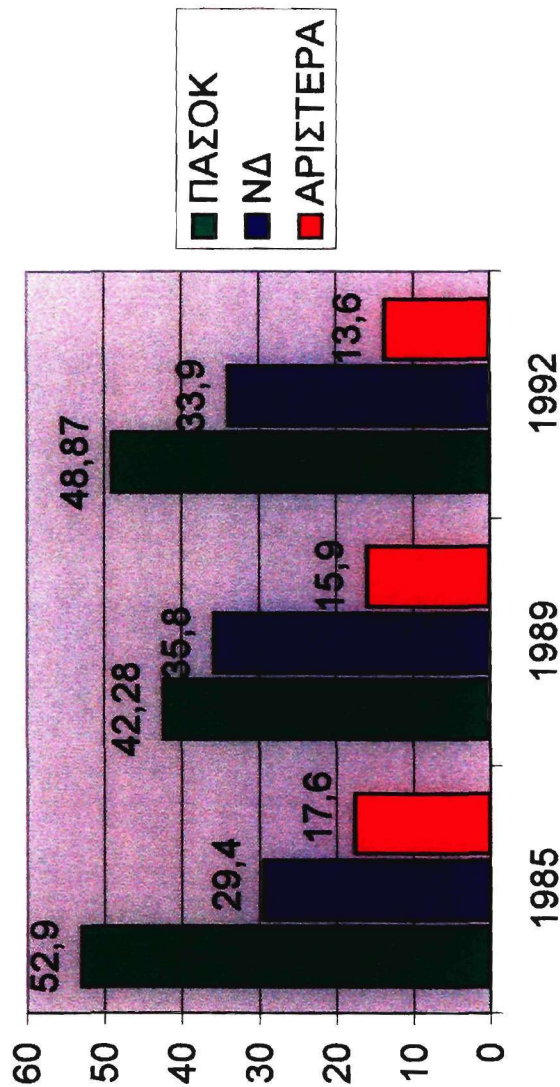
Πηγή: Γ. Μαυρίδης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαυρίδης, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993)

**ΕΡΓΑΤΟΰΠΑΛΛΗΛΟΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ
ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΚΛΟΓΕΣ 1985-1992**



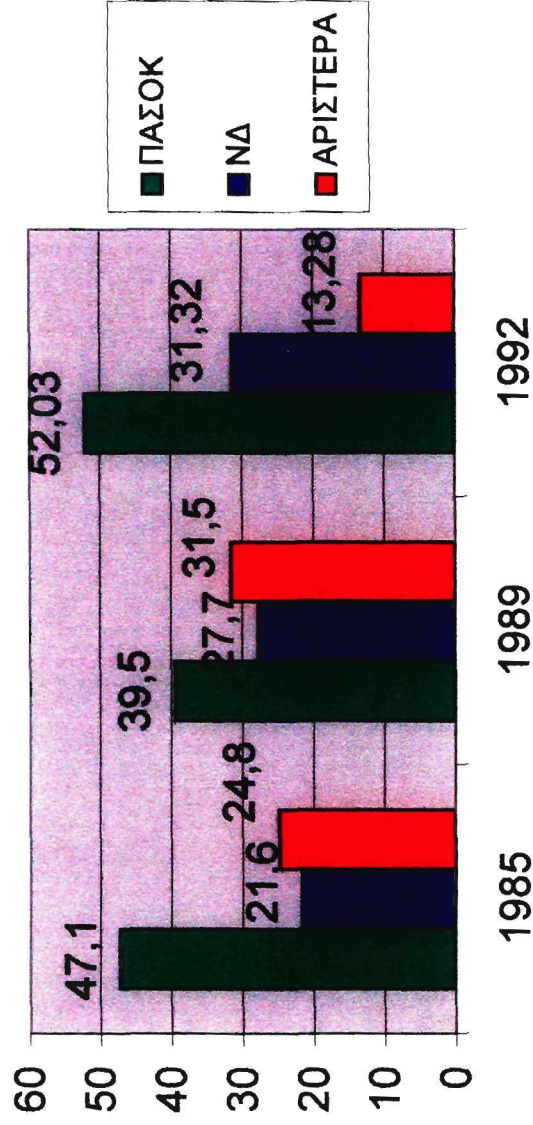
Πηγή: Γ. Μαρής, Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαρής, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", Καθημερινή (26/9/1993).

ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ (ΑΔΕΔΥ)
ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΚΛΟΓΕΣ 1985-1992



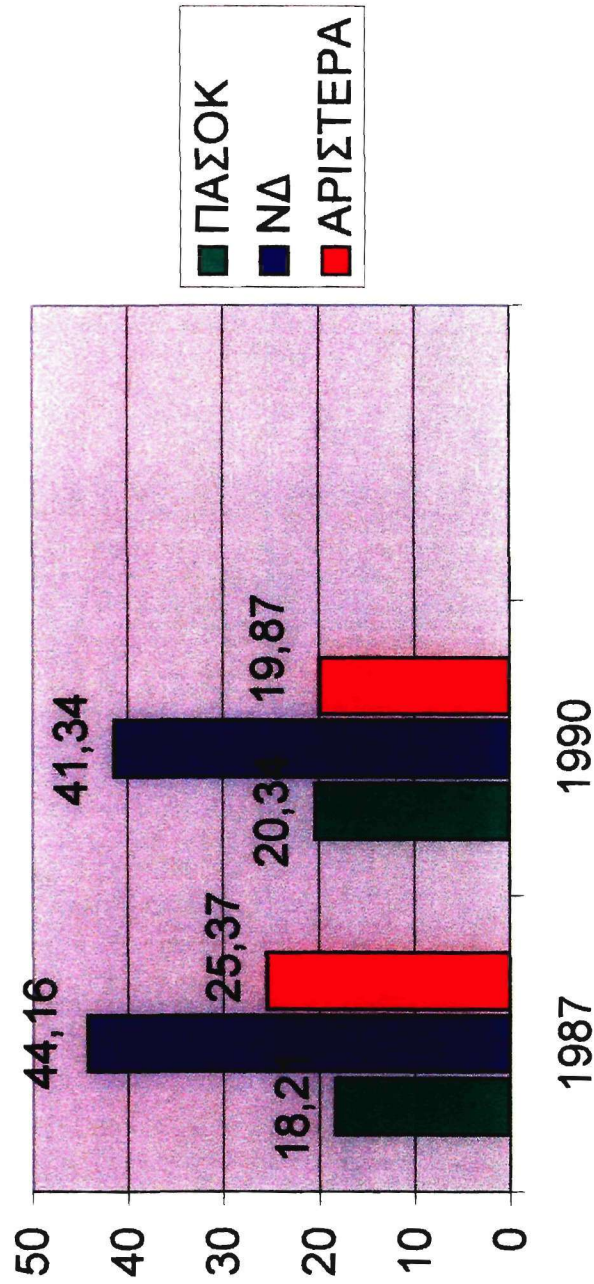
Πηγή: Γ. Μαυρίδης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
 Επίσης, Γ. Μαυρίδης, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

**ΕΡΓΑΤΟΰΠΑΛΛΗΛΟΙ ΔΗΜΟΣΙΟΥ (ΔΕΚΟ)
ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΚΛΟΓΕΣ 1985-1992**



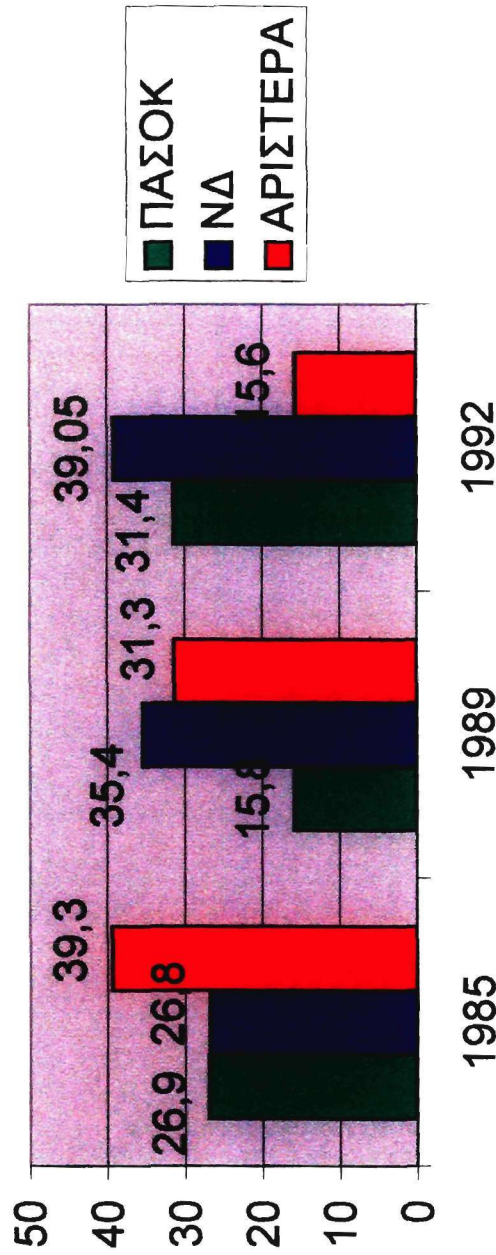
Πηγή: Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
Επίσης, Γ. Μαυρής, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", *Καθημερινή* (26/9/1993).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ-ΣΤΕΛΕΧΗ
ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ
1987-1990



Πηγή: Γ. Μαυρής, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κοινοτικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
 Επίσης, Γ. Μαυρής, *"Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων"*, *Καθημερινή* (26/9/1993).

ΝΕΟΛΑΙΑ ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΣΤΙΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1985-1992



Πηγή: Γ. Μαυρής, Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδikaλιστικών εκλογών, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993. Επίσης, Γ. Μαυρής, "Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων", Καθημερινή (26/9/1993).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αλιβιζάτος, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Αλτουσέρ, Λ., *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Αλτουσέρ, Λ., *Για τον Μαρξ*, Γράμματα, Αθήνα 1978.

Αλτουσέρ, Λ., *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Αμίν, Σ., *Η άνιση ανάπτυξη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1976.

Αμίν, Σ., Αξτ, Γ.Χ. κ.ά., *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Οι διαστάσεις της δομικής αλλαγής*, Αλέτρι, Αθήνα 1981.

Αναστασιάδης, Γ. & Πετρίδης, Π. (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1990.

Ανδριανόπουλος, Α., “Η πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ” στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.

Ανδρουλάκης, Δ., “Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων” στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.

Ανθόπουλος, Μ., “Ο χρόνος του Συντάγματος”, *Θέσεις*, τχ. 13 (1985).

- Αντωνακόπουλος, Λ., “Οι κοινωνικές αιτίες της δημιουργίας και ανάπτυξης του ΠΑΣΟΚ” στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Αραμπατζής, Ε. κ.ά., *Συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός*, Εστία, Αθήνα 1992.
- Βασιλειάδης, Δ., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, Διάλογος, Αθήνα 1977.
- Βενιζέλος, Ε., “Πρόχειρη ‘θεσμολογία’” και “Πολιτικό το πρόβλημα”, *Τα Νέα* (31/10/91 και 1/11/91).
- Βενιζέλος, Ε., *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1975.
- Βενιζέλος, Ε., *Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Βεργόπουλος, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βεργόπουλος, Κ., “Η νέα αστική τάξη”, στο Ιατρίδης, Γ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Βεργόπουλος, Κ., *Η απο-ανάπτυξη σήμερα*, Εξάντας, Αθήνα 1986.
- Βεργόπουλος, Κ., “Η οικονομική πολιτική μπροστά στη σημερινή ύφεση” στο *Για έναν προσδιορισμό νέων σχέσεων Βορρά-Νότου*, *Το Συνέδριο των Δελφών*, τόμος 1, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Βεργόπουλος, Κ., “Η σκοτεινή πλευρά του εκσυγχρονισμού. Απολογισμός μιας δεκαετίας 1981-1991”, *Θέσεις*, τχ. 39 (1992).

Βεργόπουλος, Κ., Τσουκαλάς, Κ., Μουζέλης, Ν., Χαραλάμπης, Δ., Irwin, Masini, Salama, Sidicaro-Rouquie, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

Βερναρδάκης, Χ., “Τέσσερις αλλαγές”, στο “Από τα οράματα του ’80 στην αγορά του ’90” (αφιέρωμα), *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 15-16/8/1998.

Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., “Η μεταπολιτευτική τομή ως διαδικασία ταξικής πάλης (από το πείραμα Μαρκεζίνη στις εκλογές του ’74)”, *Θέσεις*, τχ. 14 (1986).

Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., “Οι ταξικοί αγώνες στη Μεταπολίτευση. Μέρος δεύτερο: Η θέση των πολιτικών κομμάτων στο κράτος και η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης”, *Θέσεις*, τχ. 16 (1986).

Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., “Η έννοια της σχέσης εκπροσώπησης”, *Θέσεις*, τχ. 18 (1987).

Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., “Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία”, *Θέσεις*, τχ. 20/21 (1987).

Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., “Από τη λαοκρατία στην Αλλαγή”, *Θέσεις*, τχ. 22 (1988).

Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., “Το Κέντρο ή η διαρκής πόλωση της πολιτικής σκηνής 1950-67”, *Θέσεις*, τχ. 23-24 (1988).

- Βερναρδάκης, Χ., Μαυρή, Γ., “Πάλη των τάξεων και πολιτικά κόμματα 1985-1987. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη”, *Θέσεις*, τχ. 22 (1988).
- Βερναρδάκης, Χ., Μαυρή, Γ., “Ιουλιανά 1965: Ο ελληνικός Μάης”, *Θέσεις*, τχ. 26 (1989).
- Βερναρδάκης, Χ., Μαυρή, Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Βούλγαρης, Γ., “Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 249-278.
- Βούλγαρης, Γ., *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- Βούλγαρης, Γ., “Καπιταλισμός και δημοκρατία”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 10 (1997).
- Boyer, P., *Η θεωρία της ρύθμισης*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Busch, K., “Η συζήτηση στην Ο. Δ. Γερμανίας για την παγκόσμια αγορά”, *Θέσεις*, τχ. 5 (1983).
- Busch, K., “Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα σε κρίση”, *Θέσεις*, τχ. 8 (1984).
- Γκλύκμαν-Μπυσί, Κ., Θέρμπορν, Γ., *Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Γκλύκμαν, Κ. Μ., *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Gorz, A., *Αντίο προλεταριάτο*, Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986.

Γκρούππι, Λ., *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Γράβαρης, Δ., “Το ‘χτίσιμο’ του κοινωνικού κράτους: Από τον κομματικό λόγο στις κρατικές πολιτικές”, στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 91-120.

Dahl, R., *Σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1979.

Δαμιανός, Β., *ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ. Μύθος και πραγματικότητα*, Διάλογος, Αθήνα 1977.

Δεμερτζής, Ν., “Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του ’80”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του ’80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 70-96.

Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Δεμερτζής, Ν., Καφετζής, Π., “Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της 3ης Ελληνικής Δημοκρατίας”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και πολιτική – Όψεις της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 174-218.

Διαμαντόπουλος, Θ., *Κόμματα και κομματικά συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, Εξάντας, Αθήνα 1989.

Διαμαντούρος Ν., Κιτρομυλήδης, Π., Μαυροκορδάτος, Γ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα 1981.

Δρεττάκης, Μ., *Η ανατομία της Βουλής. 1974-1990*, Gutenberg, Αθήνα 1991.

Δρεττάκης, Μ., “ΕΟΚ: Η ‘πτώση’ της Ελλάδας συνεχίζεται”, *Τα Νέα*, 18/11/91.

Ελεφάντης, Α., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα 1991.

Ελεφάντης, Α. & Καβουριάρης, Μ., “ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός”, στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, “Από τα οράματα του ’80 στην αγορά του ’90” (αφιέρωμα) (15-16/8/98).

Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του ’80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.

Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και πολιτική – Όψεις της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

Εμμανουήλ, Α., *Η άνιση ανταλλαγή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1986.

Επιλογή (Οικονομική επιθεώρηση), *Οικονομική επισκόπηση* (για τα έτη 1974-1989).

ΕΣΥΕ, *Εθνικοί λογαριασμοί των ετών 1970, 1980-1986*.

ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986*.

ΙΣΤΑΜΕ, *Έρευνα Διακυβέρνησης 1998. Οι στάσεις της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στη διακυβέρνηση*, Αθήνα 1999.

- Ιωακειμίδης, Π. Κ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και ελληνικό κράτος. Οι επιπτώσεις από τη συμμετοχή στην ενοποιητική διαδικασία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Ιωακείμογλου, Η., “Συλλογικός εργάτης ή εργάτης-μάζα”, *Θέσεις*, τχ. 3 (1983).
- Ιωακείμογλου, Η., “Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση”, *Θέσεις*, τχ. 11,12,13,14,15, (1985-86).
- Ιωακείμογλου, Η., “Οι μεταπτώσεις της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ”, στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 121-135.
- Ιωακείμογλου, Η., Μηλιός, Γ., “Καπιταλιστική κρίση και χρηματιστήριο”, *Θέσεις*, τχ. 22 (1988).
- Ιωακείμογλου, Η. κ.ά., “Χρήμα και πολιτική”, *Θέσεις*, τχ. 27 (1989).
- Καζάκος, Π., “Οικονομική πολιτική και εκλογές. Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 129-164.
- Κακλαμανάκη, Ρ., *Ανδρέας Παπανδρέου*, 3 τόμοι, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1997.
- Καπετανγιάννης, Β., “Η πολιτική και θεωρητική σημασία της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ”, στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 295-323.

- Καπετανγιάννης, Β., “Λαϊκισμός. Συνοπτικές σημειώσεις για μια κριτική επανεξέταση”, *Πολίτης*, τχ. 71 (1986).
- Καραγιάννης, Σ., “Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-1961”, στο Αναστασιάδης Γ. & Πετρίδης Π. (επιμ.), *University Studio Press*, Θεσσαλονίκη 1990.
- Καράγιωργας, Δ., *Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, Παπαζήσης, Αθήνα 1980.
- Καράγιωργας, Δ., “Η πολιτική των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης”, εισήγηση στο συνέδριο που οργάνωσε τον Ιούνιο 1985 η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με θέμα “Προβλήματα σοσιαλισμού. Θεωρία και πράξη”.
- Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη Μεταπολίτευση 1974-1988*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Καραμπελιάς, Γ., *Η μικρομεσαία δημοκρατία*, Κομμούνα, Αθήνα 1982.
- Καρίλιο, Σ., *Ευρωκομμουνισμός και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Κατσούδας, Δ., “Ψήφος και ιδεολογία”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 238-248.
- Κατσούλης, Η. κ.ά., *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988.
- Καφετζής, Τ., “Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 (1997), σ. 168-178.

- Κλαουντίν, Φ., *Η κρίση του παγκόσμιου Κομμουνιστικού Κινήματος*, 2 τόμοι, Γράμματα, Αθήνα 1981.
- Κονιαβίτης, Θ., *Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία - Μεθοδολογική Προσέγγιση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Κοντογιώργης, Δ. Γ. (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Κοτζιάς, Ν., *Ο "τρίτος δρόμος" του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
- Κουκουλές, Γ. & Τζανετάκος, Β., *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.
- Κούλογλου, Σ., *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου: ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.
- Κυπριανίδης, Τ., "Ο Μουζέλης και ο μαρξισμός", *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τχ. 7 (1979).
- Κυπριανίδης, Τ., Τσεκούρας, Θ., "Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία", *Θέσεις*, τχ. 3 (1983).
- Κωστόπουλος, Σ., *ΠΑΣΟΚ. 5 χρόνια*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα 1986.
- Κωστόπουλος, Σ., "Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ", *Εξόρμηση* (05/09/1975).
- Κωστόπουλος, Σ., *Για ένα πατριωτικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Εκδόσεις Καρανάσης, Αθήνα 1984.
- Κωστόπουλος, Σ., *ΠΑΣΟΚ. 6 χρόνια*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα 1987.
- Laclau, E., *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983.

- Λάζαρης, Α., *Ποιος σοσιαλισμός;*, Θεμέλιο, Αθήνα 1989.
- Λάμπας, Γ., *Οι προνομιούχοι της εξουσίας. Η ελληνική νομενκλατούρα*, Ροές, Αθήνα 1988.
- Les Temps Modernes, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986.
- Λευκαδίτης, Π., “Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του κ. Α. Παπανδρέου” και “Η πολιτική μας προς το ΠΑΣΟΚ”, άρθρα που εμπεριέχονται στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., “Είμαστε από τις χώρες με τους λιγότερους δημόσιους υπαλλήλους”, *Ελευθεροτυπία* (8/12/91).
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., “Η τρελή κούρσα του Χρηματιστηρίου”, *Ελευθεροτυπία* (3/11/91).
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1992.
- Lipietz, A., *Αυταπάτες και θαύματα*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Λούκατς, Γ., *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1979.
- Λούλης, Γ., “Η πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ”, στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 499-538.
- Λυγερός, Στ., *ΠΑΣΟΚ. Το σύνδρομο του μεγάλου ασθενούς*, Στοχαστής, Αθήνα 1990.

- Λυριντζής, Χ., “Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 44-69.
- Λυριντζής, Χ, Σπουρδαλάκης, Μ., “Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1 (1993).
- Macridis, R. (επιμ.), *Σύγχρονα πολιτικά συστήματα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1972.
- Μακφέρσον, Κ. Μπ., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα 1986.
- Μαθιουδάκης, Μ., Ανδρονόπουλος, Β. (επιμ.), *Το ελληνικό κράτος - οργάνωση και λειτουργία*, Αθήνα 1991.
- Μαλούτας, Θ., Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μάνεσης, Α., *Συνταγματικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Μάνεσης, Α., “Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα”, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8 (1980).
- Μάνεσης, Α., *Συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989.
- Μανιτάκης, Α., “Αναθεώρηση του Συντάγματος: Μύθοι και πραγματικότητα”, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 38 (1985).
- Μαντέλ, Ε., *Ο ύστερος καπιταλισμός*, Gutenberg, Αθήνα 1975.
- Μαρκούζε, Χ., *Σοβιετικός μαρξισμός*, Καστανιώτης, Αθήνα χ.χ.

- Μαρξ, Κ., *Το κεφάλαιο*, 3 τόμοι, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
- Μαρξ, Κ., *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1968.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ., *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, Παπακώστας, Αθήνα 1965.
- Μαρξ Κ., Ένγκελς, Φ., *Γερμανική ιδεολογία*, 2 τόμοι, Gutenberg, Αθήνα 1979.
- Meynaud, J., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Αθήνα 1966.
- Μαυρής, Γ., “Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα”, *Θέσεις*, τχ. 9 (1984).
- Μαυρής, Γ., “Η επίθεση του κεφαλαίου”, *Θέσεις*, τχ. 15 (1986).
- Μαυρής, Γ., *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και συνδικαλιστικών εκλογών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
- Μαυρής, Γ., “Η κοινωνική επιρροή των κομμάτων”, *Καθημερινή* (26/9/1993).
- Μαυρής, Γ., Τσεκούρας Θ., “Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού”, *Θέσεις*, τχ. 2 (1983).
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

- Μηλίδης, Γ., “Ο μύθος της υπανάπτυξης. Κριτική στο βιβλίο του Ν. Μουζέλη ‘Ελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης’”, *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τχ. 7 (1979).
- Μηλίδης, Γ., “‘Εκσυγχρονισμός’ ή (και) οικονομική ανάπτυξη”, *Θέσεις*, τχ. 1 (1982).
- Μηλίδης, Γ., “Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, *Θέσεις*, τχ. 4 και 5 (1983).
- Μηλίδης, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μηλίδης, Γ., “Κριτική στο βιβλίο του Ν. Μουζέλη ‘Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική’”, *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τχ. 4 (1989).
- Μηλίδης, Γ., Σπαθής Μ., “Η πολιτική εξουσία μετά την απομάκρυνση Καραμανλή”, *Θέσεις*, τχ. 11 (1985).
- Μηλίδης, Γ., Θεοχαράς, Χ., “Παρατηρήσεις για μια κριτική των αστικών θεωριών της ανάπτυξης”, *Θέσεις*, τχ. 16 (1986).
- Miaille, M., *Το κράτος του δικαίου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
- Μιχαηλίδης, Γ., “Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: Οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής”, *Θέσεις*, τχ. 16 (1986).
- Μοσχονάς, Α., *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Οδυσσέας, Αθήνα 1998.
- Μοσχονάς, Α., *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα – Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986.

- Μοσχονάς, Α., *Ταξική πάλη στην Ελλάδα και ΕΟΚ. Ένταξη και κοινωνικά συμφέροντα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1990.
- Μοσχονάς, Σ., Κελπερή Λ., “Προβλήματα μεθοδολογίας μιας μαρξιστικής κριτικής” στο Παπασαραντόπουλος, Π.(επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 235-270.
- Μουζέλης, Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Μουζέλης Ν., “Σκέψεις πάνω στη θεαματική πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ”, στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 271-294.
- Μουζέλης, Ν., “Η άνοδος των στρατιωτικών δικτατοριών: Χιλή, Αργεντινή, Ελλάδα”, στο Βεργόπουλος, Κ., Τσουκαλάς, Κ., Μουζέλης, Ν., Χαραλάμπης, Δ., Irwin, Masini, Salama, Sidicaro-Rouquie, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Μουζέλης, Ν., “Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική: από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Ανδρέα Παπανδρέου”, στο Les Temps Modernes, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986.
- Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης, Ν., *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο 1992.
- Μουζέλης, Ν., Λίποβατς, Τ., Σπουρδαλάκης, Μ., *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989.

- Μποτόπουλος, Κ., *Σοσιαλιστές και εξουσία - Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στη δεκαετία του '80*, Πόλις, Αθήνα 1994.
- Μπουχάριν, Ν., “Οι οικονομικές ρίζες του ιμπεριαλισμού”, *Θέσεις*, τχ. 3 (1983).
- Μπρυνόφ, Σ., *Κράτος και κεφάλαιο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Νικολακόπουλος, Η., “Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 203-237.
- Νικολακόπουλος, Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα ²1998.
- Νικολάου, Ν., “Το εκρηκτικό μείγμα που κάνει δυσβάσταχτο το δημόσιο χρέος μας”, *Το Βήμα* (29/3/92).
- Νικολινάκος, Μ., “Οι προοπτικές για μια νέα επαναστατική θεωρία στην Ελλάδα”, “Το λαϊκό κίνημα μπροστά στις εκλογές και μια ‘προσωπική περίπτωση’”, “Το λαϊκό κίνημα σαν φορέας αλλαγής”, άρθρα που εμπεριέχονται στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Ντομπ, Μ., Σουήζυ Π., *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Παπαδόπουλος, Πολ., “Η Ελλάδα έχει τους λιγότερους δημοσίους υπαλλήλους στην ΕΟΚ”, *Το Βήμα* (9/2/92).
- Παπακωνσταντίνου, Μ., Μάνεσης, Α., Αλιβιζάτος, Α., Πεπονής, Α., “Αναθεώρηση Ναι ή Όχι” (συζήτηση), *Το Βήμα* (3/11/91).

- Παπανδρέου, Α., *Η ελευθερία του ανθρώπου*, Καρανάσης, Αθήνα 1971.
- Παπανδρέου, Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάσης, Αθήνα 1974.
- Παπανδρέου, Α., *Πατερναλιστικός καπιταλισμός*, Καρανάσης, Αθήνα 1974.
- Παπανδρέου, Α., *Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1975.
- Παπανδρέου, Α., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, Εκδόσεις Λαδιάς, Αθήνα 1976.
- Παπανδρέου Α., *Η Ελλάδα στους Έλληνες*, Καρανάσης, Αθήνα 1976.
- Παπανδρέου, Α., “Για μια Μεσόγειο απελευθερωμένη και σοσιαλιστική”, εισήγηση στη συνδιάσκεψη των σοσιαλιστικών κομμάτων της Μεσογείου στη Μάλτα 20/06/1977.
- Παπανδρέου, Α., *Πορεία προς την Αλλαγή*, Επιτροπή Εκδόσεων ΠΑΣΟΚ, 1980.
- Παπανδρέου, Α., “Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα”, “Η Εθνική ανεξαρτησία βασικός στόχος”, “Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό”, “Οι δομές της εξάρτησης”, “Αναμέτρηση και συνύπαρξη”, άρθρα που εμπεριέχονται στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Παπανδρέου, Α., *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το Ελληνικό Κίνημα*, Αιχμή, Αθήνα 1981.
- Παπανδρέου, Α., *Για μια σοσιαλιστική κοινωνία. Κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση, αποκέντρωση, τοπική αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμός*, Αιχμή, Αθήνα ⁴1982.

- Παπανδρέου, Α., *Η Ελλάδα στις σύγχρονες εξελίξεις*, Αιχμή, Αθήνα 1992.
- Παπαριστείδης, Δ., *Χρηματιστήριο και υποψήφιος επενδυτής*, Γαλαίος, Αθήνα 1991.
- Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Παπασπηλιόπουλος, Σπ., “Το ναυάγιο του λαϊκισμού και του αρχηγισμού”, στο *Η Ελλάδα σε κρίση*, τόμος 2, Ροές, Αθήνα 1987.
- ΠΑΣΟΚ, *Διακήρυξη 3 Σεπτεμβρίου 1974/ Καταστατικό*.
- ΠΑΣΟΚ, *Εθνική Λαϊκή Ενότητα / Δημοκρατική Πολιτική Δράση*, συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής 25-26/02/1978.
- ΠΑΣΟΚ, *Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής / Συμβόλαιο με το Λαό*, 1981.
- ΠΑΣΟΚ, *Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση*, συνεδρίαση της 5ης συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής, Αθήνα ²1982.
- ΠΑΣΟΚ, *Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο Λαός στην εξουσία*, συνεδριάσεις 6ης και 7ης συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής, Αθήνα ²1982.
- ΠΑΣΟΚ, *Καθήκοντα μέλους του ΠΑΣΟΚ / Κατάκτηση σοσιαλιστικής συνείδησης*, Αθήνα 1982.
- ΠΑΣΟΚ, *Οι θέσεις της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ για το Α' Συνέδριο*, Αθήνα 1984.
- ΠΑΣΟΚ, *Οι νόμοι της Αλλαγής 1981-1985*.
- Πασουκάνης, Ε., *Μαρξισμός και Δίκαιο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1977.
- Πέτρος, Λίνος, “Φτωχά τα εργατικά μεροκάματα”, *Ελευθεροτυπία* (1990).

- Πουланτζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1975 (αγγλική έκδοση: Poulantzas, N., *Political Power and Social Classes*, NLB, London 1973).
- Πουλαντζάς, Ν., *Φασισμός και δικτατορία*, Ολκός, Αθήνα 1975.
- Πουλαντζάς, Ν., *Η κρίση των δικτατοριών (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.
- Πουλαντζάς, Ν., “Μπορεί να γίνει η ενότητα των δυνάμεων της Αλλαγής”, άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* (1978), που εμπεριέχεται και στο Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 415-430.
- Πουλαντζάς, Ν., *Οι Κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981 (αγγλική έκδοση: Poulantzas, N., *Social Classes in Contemporary Capitalism*, Verso, London 1978).
- Πουλαντζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.²
- Πουλαντζάς, Ν., *Για τον Γκράμσι: Παρεμβάσεις*, Πολύεδρο, Αθήνα 1984.
- Πουλαντζάς, Ν., “Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό”, (συζήτηση με τον Henri Weber), *Θέσεις*, τχ. 27 (1989), σ. 33-54.
- Πουλαντζάς, Ν. (επιμ.), *Η κρίση του κράτους*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Πουλαντζάς, Ν., Μίλιμπαντ, Π., Φάιν Τ. Π., *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
- Przeworski, A., *Δημοκρατία και Αγορά*, ΠΕΚ, Αθήνα 2001.

- Ρήγος, Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Ροζανβαλόν, Π., *Αυτοδιαχείριση: Το μέλλον του σοσιαλισμού*, Ανδρομέδα, Αθήνα 1980.
- Ρουμελιώτης, Π., *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-αποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Schwartzenberg, G. R., *Πολιτική κοινωνιολογία*, 2 τόμοι, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.
- ΣΕΒ, *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989*.
- Σημίτης, Κ., *Η δομική αντιπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.
- Σημίτης, Κ., *Η πολιτική της οικονομικής σταθερότητας*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Σημίτης, Κ., *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Σπανού, Κ., “ΠΑΣΟΚ και Δημόσια Διοίκηση: Η δύσκολη μαθητεία” στο Σπυρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 175-193.
- Σπυρδαλάκης, Μ., *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκρότηση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Σπυρδαλάκης, Μ., “Ελλάδα 2000: Δρέποντας τους καρπούς της α-πολιτικής υπερ-πολιτικοποίησης”, στο Κατσούλης, Η. κ.ά., *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988.

Σπυρδαλάκης, Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990.

Σπυρδαλάκης, Μ., “Από το ‘Κίνημα Διαμαρτυρίας’ στο ‘Νέο ΠΑΣΟΚ’”, στο Σπυρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 15-74.

Σπυρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998.

Σταμάτης, Γ., “Μη αναπαραγωγικές δαπάνες, κρατικές δαπάνες, κοινωνική αναπαραγωγή και κερδοφορία του κεφαλαίου”, *Θέσεις*, τχ. 6 (1984).

Σταμάτης, Γ., “Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραιοικονομία: η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας”, *Θέσεις*, τχ. 27 (1989).

Σωτηρόπουλος, Α. Δ., *Γραφειοκρατία και πολιτική εξουσία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1996.

Σωτηρόπουλος, Α. Δ., “Η εγαστρίμυθη εξουσία: Κοινωνία πολιτών και κράτος στην 3η Ελληνική Δημοκρατία”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και πολιτική – Όψεις της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 119-138.

Τάτσος, Ν. (επιμ.), *Τα δημόσια οικονομικά στην Ελλάδα*, Σμπίλιας, Αθήνα 1991.

Thurow, L., *Το μέλλον του καπιταλισμού*, Λιβάνης, Αθήνα 1997.

Τράπεζα της Ελλάδος, *Εκθεση του Διοικητή* (για τα έτη 1974-1989).

- Τσαούσης, Δ. (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Τσάτσος, Δ., *Συνταγματικό δίκαιο, Επιτομή Ια*, Σάκκουλας, Αθήνα ³1982.
- Τσουκαλάς, Κ., *Η ελληνική τραγωδία. Απ' την απελευθέρωση στους Συνταγματάρχες*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1974.
- Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
- Τσουκαλάς, Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Τσουκαλάς, Κ., “Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1 (1993), σ. 9-52.
- Τσουκαλάς, Κ., “Σκέψεις πάνω στην επικαιρότητα της συζήτησης Μίλιμπαντ-Πουλαντζά”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 10 (1997), σ. 5-39.
- Τσουκαλάς, Κ., “Δικομματισμός, συναίνεση και σύγκρουση”, *Το Βήμα* (23/04/2000).
- Φεραγιόλι, Λ., *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*, Στοχαστής, Αθήνα 1985.
- Fine, B., Harris, L., *Ξαναδιαβάζοντας το κεφάλαιο*, Gutenberg, Αθήνα 1986 (αγγλική έκδοση: Fine, B., Harris, *Re-reading Capital*, L. Macmillan, London 1979).

Φωτόπουλος, Τ., *Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η ελληνική περίπτωση*, Εξάντας, Αθήνα 1986.

Χαραλάμπης, Δ., “Η θέση του στρατού στη δομή της κρατικής εξουσίας μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο”, *Θέσεις*, τχ. 4 (1983).

Χαραλάμπης, Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χαραλάμπης, Δ., “Οι θεωρίες για το κράτος του περιφερειακού κοινωνικού σχηματισμού. Ένας κάποιος αντίλογος”, στο Βεργόπουλος, Κ., Τσουκαλάς, Κ., Μουζέλης, Ν., Χαραλάμπης, Δ., Irwin, Masini, Salama, Sidicaro-Rouquie, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χαραλάμπης, Δ., *Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.

Χαραλάμπης, Δ., “Ανορθολογικά περιεχόμενα ενός τυπικά ορθολογικού συστήματος”, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και Πολιτική – Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 289-311.

Χαραλάμπης, Δ., *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998.

Χαραλαμπίδης, Μ., *ΠΑΣΟΚ. Μνήμη και αναγέννηση*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1988.

Hirsch, J., “Θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό κράτος και στην κρίση του”, στο Πουλαντζάς, Ν. (επιμ.), *Η κρίση του κράτους*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

Χιωτάκης, Σ., “Το κεφάλι του Ιανού”, *Το Βήμα* (6/9/98).

Χριστοφιλοπούλου, Π., “ΠΑΣΟΚ και Τοπική Αυτοδιοίκηση: Οργανωτική δομή και πολιτικές”, στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 195-213.

Β. Ξ Ε Ν Ο Γ Λ Ω Σ Σ Η

Althusser, L., Balibar, E., *Reading Capital*, NLB, London 1975.

Altwater, E., “Notes on Some Problems of State Interventionism”, *Kapitalistate*, No 1 & 2 (1973).

Amin, S., *Accumulation on a World Scale*, MRP, New York 1970.

Amin, S., *Class and Nation. Historically and in the Current Crisis*, MRP, New York 1980.

Amin, S., Arrighi, G., Frank A.G., Walerstein, I., *Dynamics of Global Crisis*, Monthly Review Press, 1982.

Anderson, P., *Considerations on Western Marxism*, Verso, London 1979.

Bahro, R., *From Red to Green*, Verso, London 1984.

Baran, P., Sweery, P., *Monopoly Capital*, MRP, New York 1968.

Bernstein, E., *Evolutionary Socialism*, Schoken Books, New York 1961.

Bhaskar, R., *A Realist Theory of Science*, Harrester, Brighton 1978.

- Block, F., *Beyond Relative Autonomy: State Managers as Historical Subjects*, Socialist Register, London 1980.
- Boccard, P. et al., *Traite d' Economie Politique: Le Capitalisme Monopoliste d' Etat*, Editions Sociales, Paris 1976.
- Bottomore, T., *The Frankfurt School*, Ellis Horwood Limited, Chichester 1984.
- Bottomore, T., Goode, P. (eds.), *Austro-Marxism*, Clarendon Press, Oxford 1978.
- Braverman, H., *Labor and Monopoly Capital : The Degradation of Work in the Twentieth Century*, MRP, New York 1974.
- Brenner, R., "The Origin of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, No 104 (1977).
- Brewer, A., *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*, RKP, London 1980.
- Cardoso, F., Falleto, E., *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, Berkeley 1979.
- Carnoy, M., *The State and Political Theory*, Princeton University Press, New Jersey 1984.
- Clarke, S., "Capital, Fractions of Capital, and the State: 'neo-Marxist' Analyses of the South African State", *Capital and Class*, No 5 (1978).
- Clarke, S., "State, Class Struggle and the Reproduction of Capital", *Kapitalistate* No10/11 (1983).

- Clogg, R., *A Short History of Modern Greece*, Cambridge University Press, Cambridge ²1986.
- Clogg, R. (ed.), *Greece 1981-89. The populist decade*, The Macmillan Press, London 1993.
- Colleti, L., *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*, MRP, New York 1972.
- Corrigan, P., Ramsey, H., Sayer, D., *Socialist Construction and Marxist Theory*, MRP, New York 1978.
- Couloumbis, T., Petropoulos, I., Psomiades, H., *Foreign Interference in Greek Politics*, Pella, New York 1976.
- Curran, J., Gurevitch, M. (eds.), *Mass Media and Society*, Arnold, London 1991.
- Domhoff, G. W., *Who Rules America Now? A View for the 80s*, Prentice-Hall, New Jersey 1983.
- Duverger, M., *Les Parties Politiques*, Armand Colin, Paris 1976.
- Frank, A. G., *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, revised edition, Modern Reader, New York 1969.
- Frank, A. G., *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, MRP, New York 1979.
- Friedman, M., Friedman, R., *Free to Choose*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1979.
- Galbraith, D. K., *The New Industrial State*, Houghton Mifflin, Boston 1967.

- Gerstenberger, H., "Class Conflict, Competition and State Functions", στο Holloway, J., Picciotto, S. (eds.), *State and Capital*, Edward Arnold, London 1978.
- Giddens, A., Held, D. (eds.), *Classes, Power and Conflict*, University of California Press, Berkeley 1982.
- Gorz, A., *Ecology as Politics*, South End Press, Boston 1980.
- Gramsci, A., *Selections from Prison Notebooks*, International Publishers, New York 1971.
- Habermas, J., Legitimation Crisis, *Beacon Press, Boston 1975*.
- Herzog, P., "Le Role de l' Etat dans la Societe Capitaliste Actuelle" *Economie et Politique*, Paris 1971.
- Hindess, B., Hirst, P, *Mode of Production and Social Formation*, Macmillan, London 1977.
- Hindess, B., "Marxism and Parliamentary Democracy", στο Hunt (ed.) *Marxism and Democracy*, Lawrence and Wishart, London 1980.
- Hirsch, J., "The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State", στο Holloway, J., Picciotto S. (eds.) *State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold, London 1978.
- Hirsch, J., "The Fordist Security State and New Social Movements", *Kapitalistate* No10/11 (1983).
- Hirst, P., *On Law and Ideology*, Routledge, London 1979.

- Holloway, J., Piccioto, S., "Capital, Crisis, and the State", *Capital and Class*, No 2 (1977).
- Holloway, J., Piccioto, S. (eds.), *State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold, London 1978.
- Hunt, A. (ed.), *Marxism and Democracy*, Lawrence and Wishart, London 1980.
- Ignazi, P., Ysmal, C. (eds.), *The Organization of political parties in Southern Europe*, Praeger Publishers, Westport 1998.
- Janda, K., *Political Parties, A Cross-National Survey*, The Free Press, New York 1980.
- Jessop, B., *The Capitalist State*, New York University Press, New York 1982.
- Jessop, B., "Accumulation Strategies, State Forms and Hegemonic Projects", *Kapitalistate*, No10/11 (1983).
- Kautsky, K., "Ultra-imperialism", *New Left Review*, No 59 (Jan/Feb 1970).
- Kozlov, G. A. (ed.), *Political Economy: Capitalism*, Progress, Moscow 1977.
- Laclau, E., Mouffe, C., *Hegemony and Socialist Strategy*, New Left Books, London 1982.
- Lapalombara, J., Weimer, M. (eds.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton 1966.
- Legg, K., Robberts, J., *Modern Greece, A Civilization on the Periphery*, Westview Press, Colorado 1997.

- Lenin, V. I. (1917), "Imperialism: The Highest Stage of Capitalism", στο Tucker (ed.) *The Lenin Anthology*, Norton, New York 1975.
- Lenin, V. I. (1917), "The State and Revolution", στο Tucker, R. (ed.), *The Lenin Anthology*, Norton, New York 1975.
- Lipset, M. S., "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *American Political Science Review*, τχ. 53 (March 1959).
- Luxembourg, R., *The Accumulation of Capital*, RKP, London 1951.
- Magdoff, H., *The Age of Imperialism*, MRP, New York 1969.
- Marx, K. (1858), *Grundrisse: Introduction to the Critique of Political Economy*, ed. M. Nicolaus, Harmondsworth, Penguin 1973.
- Marx, K. (1871), *The Civil War in France*, IP, New York 1968.
- Marx, K. (1875), "Critique of the Gotha Programme", στο Tucker (ed.), *The Marx-Engels Reader*, Norton, New York 1978.
- McClelland, J. S., *A History of Western Political Thought*, Routledge, London 1996 .
- McLellan, D., *Marxism after Marx*, Houghton Mifflin, Boston 1979.
- Michels, R., *Political Parties*, Free Press, New York 1968.
- Miliband, R., *The State in Capitalist Society*, Winfield and Nicholson, London 1969.
- Miliband, R., *Marxism and Politics*, Oxford University Press, London 1977.

- Mills, C. W., *The Power Elite*, Oxford University Press 1956.
- Moore, B., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon Press, Boston 1966.
- Mouffe, C. (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*, RKP, London 1979.
- Muller, W., Neususs, C., "The Social State Illusion and the Contradiction between Wage Labour and Capital" *Telos*, No 25 (Winter 1975).
- Murray, R., "The Internationalization of Capital and Nation State", *New Left Review*, No 67 (1971).
- O'Connor, J., *The Fiscal Crisis of the State*, St Martins Press, New York 1973.
- Offe, C., *Contradictions of the Welfare State*, MIT Press, Cambridge 1984.
- Panitch, L., "Theories of Corporatism: Reflection on a Growth Industry", στο Panitch L. (ed.) *Working Class Politics in Crisis - Essays on Labor and the State*, Verso, London 1986.
- Panitch, L. (ed.), *Working Class Politics in Crisis - Essays on Labor and the State*, Verso, London 1986.
- Petras, J., "The Contradictions of Greek Socialism", *New Left Review*, No 163 (1987), σ. 3-25.
- Petras, J., "The Rise and the Decline of Southern European Socialism", *New Left Review*, No 146 (1984).
- Piven, F., Cloward, R., *Poor People's Movements. Why They Succeed, How They Fail*, Vintage 1977.
- Piven, F., Cloward, R., *The New Class War*, Pantheon Books, New York 1982.

- Popper, K., *The Open Society and Its Enemies*, Routledge, London 1945.
- Przeworski, A., *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Przeworski A., Wallerstein, M., "The Structure of Class Conflict in Democratic Capitalist Societies", *American Political Science Review*, No 76 (1982).
- Pye, L. W., "Political Science and the Crisis of Authoritarianism", *American Political Science Review*, No 84 (March 1990).
- Rabinow, P. (ed.), *The Foucault Reader*, Pantheon Books, New York 1984.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Massachusetts, 1971.
- Rey, P., *Les Alliances de Classes*, Maspero, Paris 1973.
- Roemer, J. A., *A General Theory of Exploitation and Class*, Harvard University Press, Massachusetts, 1982.
- Rostow, D. W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, New York 1960.
- Rostow, D. W., "Democracy: A Global Revolution?", *Foreign Affairs*, No 69 (Fall 1990).
- Ryndina, M., Chernikov, G. (eds), *The Political Economy of Capitalism*, Progress, Moscow 1974.
- Sartori, G., *Parties and party system*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Sassoon, A., *Gramscis' Politics*, Croom Helm, London 1987.

- Schmitter, P. C., "Still the Century of Corporatism?", στο Schmitter P.C.,
Lehmbrunch G. (eds.) *Trends Towards Corporatist Intermediation*,
Sage, London 1979, σ. 7-52.
- Schmitter, P. C., Lehmbrunch, G. (eds.), *Trends Towards Corporatist
Intermediation*, Sage, London 1979.
- Schumpeter, J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper Brothers,
New York 1942.
- Skocpol, T., *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press,
New York 1979.
- Smith, A. (1776), *The Wealth of Nations*, Modern Library, New York 1937.
- Stadnichenko, A., *Monetary Crisis of Capitalism*, Progress, Moscow 1975.
- Strange, S., *The Retreat of the State*, Cambridge University Press,
Cambridge 1996.
- Suleiman, N. E., *Politics, Power and Bureaucracy in France*, Princeton
University Press, Princeton 1974.
- Therborn, G., *What Does the Rulling Class Do When it Rules?*, NLB,
London 1978.
- Therborn, G., "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left
Review*", No 103 (1977).
- Thomson, E. P., *The Poverty of Theory and Other Essays*, MRP, New
York 1978.
- Tucker, R. (ed.), *The Lenin Anthology*, Norton, New York 1975.

- Tucker, R. (ed.), *The Marx-Engels Reader*, Norton, New York 1978.
- Varga, E., *Politico-Economic Problems of Capitalism*, Progress, Moscow 1964.
- Wallerstein, I., *The Modern World System*, Academic Press, New York 1974.
- Warren, B., "How International is Capital?", *New Left Review*, No 68 (1971).
- Warren, B., "Imperialism and Capitalist Industrialization", *New Left Review*, No 81 (1973).
- Warren, B., *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, NLB, London 1980.
- Weber, M., *Economy and Society*, Bedminster Press, New York 1968.
- Weber, M. (1904), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Charles Scribner's Sons, New York 1958.
- Williams, R., *Marxism and Literature*, Oxford University Press, Oxford 1977.
- Wolfe, A., *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Late Capitalism*, Free Press, New York 1977.
- Woodcock, G. (ed.), *The Anarchist Reader*, Fontana 1977.
- Wright, E., *Class, Crisis and the State*, Verso, London 1979.

